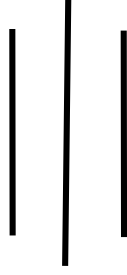
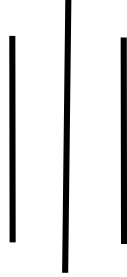

सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव
लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थासँग आवद्ध महिलाहरूको एक
समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागअन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको
स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका लागि प्रस्तुत गरिएको
शोध पत्र

प्रस्तुत कर्ता
पूर्णकला आचार्य
रोल नं. ३८
सिम्बोल नं. २८३२०८
रजिस्ट्रेसन नं. ६-२-६८३-३०-२०१३
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर क्याम्पसको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपुर्ति गर्न पूर्णकला आचार्यले तयार पारि पेस गर्नु भएको शोध पत्र सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव “लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थासँग आवद्ध महिलाहरुको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” शिर्षक मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा रहि अत्यन्त मेहनत र लगनशिलताका साथ तयार पार्नु भएकोले प्रस्तुत शोधपत्रको मुल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
डा.मनहरी ठकाल
शोध निर्देशक
त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय
विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७९।०९।०९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृती पत्र

समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका निमित्त सुश्री पूर्णकला आचार्यले प्रस्तुत गर्नु भएको सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव “लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थासँग आवद्ध महिलाहरुको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषयको शोधपत्रलाई स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध पत्र मूल्याङ्कन समिति

.....
डा. युवराज लुँड्टेल
विभागीय प्रमुख

.....
डा.मनहरी ढकाल
शोध निर्देशक

.....
वाह्य निरिक्षक

डा.प्रमोद भट्ट

मिति : २०७९।०९।०९

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्र विषयको शोध पत्र तयार गर्नु पर्ने भएकोले प्रस्तुत श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्था अन्तर्गत रहि सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव शिर्षकमा यो शोधपत्र तयार पारिएको हो । प्रस्तुत शोधपत्रको शिर्षक नयाँ नभए ता पनि विषय वस्तु भने गम्भीर छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अध्ययनको क्रममा हासिल गरेको समाजशास्त्र सम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारीक प्रयोगका निम्ती बौद्धिक र सैद्धान्तिक सिपलाई वास्तविकतामा वस्तुगत तथ्य र यथार्थगत तादम्यता प्रदान गरी ज्ञान र सिपलाई व्यवहारीक र परिपक्वता गराउने शोध निर्देशकको कार्यव्यवस्थाको बाबजुत पनि मार्गदर्शन, निर्देशक एवम सल्लाह र सुझाव दिनुहुने शोध निर्देशक डा. मनोहरी ढकाल प्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै जिवन्त स्नेह र उत्प्रेरणा प्रदान गर्दै स्नातकोत्तर तह सम्मको अध्ययन गर्न सफल बनाउनु हुने आदरणीय बुवा आमा श्री रुद्रमणी आचार्य र आमा खगीसरा आचार्य प्रति सः भक्ति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र लेखनका क्रममा सँगै रहेर अध्ययनका लागि उपयुक्त वातावरण सृजना गरि दिने र हरेक गतिविधिमा मलाई साथ दिने श्रीमान खेमराज खनाल ज्यु प्रति हार्दिक आभारी छु ।

साथै यस अध्ययन अनुसन्धानलाई पूण रुपमा सफल बनाउनका लागि सहयोग गर्नु हुने यस संस्थाका संस्थापक ज्युहरु, कर्मचारीहरु यस लम्कीमा अवस्थीत श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थाका कर्मचारी फुपु राधा पाण्डे र उत्तरदाता महिलाहरु प्रति म धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसै गरी पढ्नका लागि हौसला र सहयोग तथा अध्ययनका क्रममा आवश्यक सल्लाह सुझाव दिने सम्पूर्ण साथीहरु प्रति म सधै आभारी छु । साथै समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका आदरणीय प्रध्यापक ज्युहरु प्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

पूर्णकला आचार्य

मिति: २०७९।०९।०९

लम्की, कैलाली

विषय सूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृती पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

विषय सूची

तालिका सूची

अध्याय- १ : परिचय	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	८
१.३ अनुसन्धानको उद्देश्य	९
१.४ अध्ययनको महत्व	९
अध्याय- २	११
२.१ सन्दर्भ साहित्यको समिक्षा	११
सामाजिक सशक्तिकरण	१७
आर्थिक सशक्तिकरण	१८
राजनितिक सशक्तिकरण	१८
कानुनी सशक्तिकरण	१९
२.२ सहकारीको अवधारण र नेपालमा यसको विकासक्रम	२०
२.३ महिलाहरुको अवस्था	२१
२.४ अवधारणात्मक ढाँचा	२४
अध्याय -३ : अनुसन्धान विधि	२६
३.१ अनुसन्धानको ढाँचा	२६
३.२ अनुसन्धानको क्षेत्र छनोट	२६

३.३	तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत	२७
३.४	नमूना छनौट	२७
३.५	तथ्यांक संकलन विधिहरु	२७
३.५.१	प्रश्नावली	२७
३.५.२	अन्तरवार्ता	२८
३.५.३	अवलोकन	२८
३.६	वैयक्तिक अध्ययन	२८
३.७	तथ्याङ्क विश्लेषण	२९
३.८	अध्ययनको सिमा	२९

अध्याय-४ : उत्तरदाताको पृष्ठभूमि ३०

४.१	अध्ययन क्षेत्रको पृष्ठभूमि	३०
४.१.१	लम्कीको ऐतिहासिक रूपरेखा	३०
४.१.२	अध्ययन क्षेत्रको छोटो चिनारी	२९
४.२	उत्तरदाताको पृष्ठभूमि	३२
४.२.१	जाति जनजातिय संरचना	३४
४.२.२	धार्मिक संरचना	३४
४.२.३	वैवाहिक अवस्था	३५
४.२.४	पारिवारीक संरचना	३६
४.२.५	परिवारको आकार	३७
४.२.६	शैक्षिक अवस्था	३७
४.२.७	आम्दानीको मुख्य स्रोत	३८
४.२.८	वार्षिक आम्दानी	३९
४.२.९	तपाईंको नाममा जग्गा छु भन्ने प्रश्नमा	३९
४.२.१०	भुस्वामित्वको स्थिति	४०
४.३	संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्नेहरु	४१
४.४	संस्थामा सहभागिताको तह	४२

४.५ ऋण निकाल्नेहरुको संख्या	४२
४.६ ऋणको प्रयोग, ऋण लिएका ऋणकर्ताहरुले रकम खर्च गर्ने क्षेत्रहरु	४४
४.७ ऋणको आकार	४४
४.८ ऋण प्राप्त गर्न लाग्ने समय	४५
४.९ ऋण फिर्ता गर्ने प्रणाली/ व्यवहार	४६
४.१० ऋणको लागि निर्णय/प्रोत्साहन गर्ने व्यक्ति	४७
४.११ व्यवसायको व्याख्या	४७
४.१२ व्यवसायको प्रकार	४८
४.१३ महिलाहरु यस सहकारीमा संलग्न भै सके पछि तालिमको अवस्था	४८
४.१४ अनुसन्धानबाट पत्ता लागेका अन्य कुराहरु	४९
अध्याय- ५ : सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव	५१
५.१ महिला विकास कार्यक्रम र महिला सशक्तिकरण	५१
५.१.१ महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थामा ल्याएको परिवर्तन	५१
५.१.२ महिलाहरुको निर्णय प्रकृत्यामा संलग्नता	५१
५.१.३ संस्थामा संलग्न भै सकेपछि महिलाहरुको व्यक्तिगत जीवनमा आएको सुधार	५२
५.१.४ कार्यक्रम प्रश्चात महिलाहरुको आम्दानीमा आएको परिवर्तन	५३
५.१.५ संस्थामा संलग्न भै सकेपछि व्यक्तिगत जिवनमा आएको परिवर्तन	५५
५.२ सहकारीमा लागेपछि महिलाहरुमा आएको सामाजिक परिवर्तन	५६
अध्याय - ६ : सारांश, निष्कर्ष	६१
६.१ सारांश	६१
६.२ निष्कर्ष	६३
सन्दर्भ सामाग्री सुची	६६
अनुसूची	६८

तालिका सूची

तालिका नं.	विवरण	
	पेज	
तालिका नं. १ :	जाति जनजातिय संरचना	३४
तालिका नं. २ :	धार्मिक संरचना	३५
तालिका नं. ३ :	वैवाहिक अवस्था	३५
तालिका नं. ४ :	पारिवारिक संरचना	३६
तालिका नं. ५ :	परिवारको आकार	३७
तालिका नं. ६ :	शैक्षिक अवस्था	३८
तालिका नं. ७ :	आम्दानीको मुख्य स्रोत	३८
तालिका नं. ८ :	वार्षिक आम्दानी	३९
तालिका नं. ९ :	जग्गामा स्वामित्व	४०
तालिका नं. १० :	जमिनको अनुपात	४१
तालिका नं. ११ :	यस संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्नेहरु	४१
तालिका नं. १२ :	ऋण निकाल्नेहरुको संख्या	४३
तालिका नं. १३ :	ऋणको खर्चको क्षेत्रहरु	४४
तालिका नं. १४ :	ऋणको आकार	४५
तालिका नं. १५ :	ऋण प्राप्त गर्न लाग्ने समय	४५
तालिका नं. १६ :	ऋणको लागि निर्णय / प्रोत्साहन	४७
तालिका नं. १७ :	तालिका प्रकारहरु	४९
तालिका नं. १८ :	महिलाहरुको स्तर	५३
तालिका नं. १९ :	कार्यक्रममा सहभागि भएपछि महिलाहरुको मासिक आम्दानीको अवस्था	५४
तालिका नं. २० :	श्रीमानले गर्ने घरायसी सहयोग	५६

अध्याय- १

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

महिला सहकारी भन्ने वित्तिकै समान आर्थिक स्तर, इच्छा, रुचि र आवश्यकता भएका तथा एउटा निश्चित भौगोलिक सिमा भित्र बसोबास गर्ने वा समान प्रकृतिका कार्यमा संलग्न भएका मानिसहरूले आपसि हितका निम्ति आर्थिक कारोवार गर्न स्थापना गरीएको संस्था भन्ने बुझिन्छ। यस अर्थमा एउटा साभा उद्देश्य लिएर एउटै भौगोलिक क्षेत्र भित्रका व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो आर्थिक उन्नतीका लागि दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरू मिली आ-आफ्नो आयको केहि अंश नियमित रूपमा जम्मा गरी आयमुलक कार्य सञ्चालन गर्न ऋण प्रदान गरेर समूह वा संस्थालाई निरन्तरता प्रदान गर्नु नै सहकारी हो। सहकारीलाई औद्योगीकरणको उपज मान्न सकिन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार सहकारी संस्था भन्नाले किसान, मजदुर वा साना पूँजी भएका व्यवसायी वा उपभोक्ताहरूले साभा रूपमा मिलेर सबैको निम्ति उपभोग्य वस्तुको उत्पाद वा वितरण आदिको प्रवन्ध गर्ने र पूँजी तथा श्रम अनुसार मुनाफा बाँडिने एक संस्थालाई सहकारी संस्था भनिन्छ। (भट्टराई २०७०)

सहकारी इतिहास सन् १८४४ मा बेलायतबाट शुरु भएको सहकारी आन्दोलन संगै अहिले भारत, चीन, जर्मनी, डेनमार्क, जापान, क्यानडा, इजरायल, बंगलादेश, श्रीलंका हुदै विश्वभरि नै फैलिएको पाइन्छ। जीवन निर्वाहको क्रममा आइपर्ने विविध आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आदि कार्य सामुहिक वा साभा रूपमा गर्ने प्रचलन नेपालमा धेरै अघि देखि नै चलि आएको भएता पनि सहकारी सिद्धान्तलाई अपनाएर संस्थागत सोचमा कार्य गर्न थालेको त्यति धेरै समय भएको पाइदैन। विश्वमा आएको सहकारीको विकास संगै नेपालमा पनि यसको विकास भएको पाइन्छ। नेपालमा सहकारी संस्थाको स्थापना वि.स. २०१० मा नै भएता पनि नेपालमा सर्वप्रथम वि.स. २०१३ मा तत्कालिन सरकारको कार्यकारी आदेशमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत नारायणी अञ्चलको चितवन जिल्लामा सर्वप्रथम बखान बहुउद्देश्य सहकारी संस्थाको स्थापना भएको थियो। तत्कालिन अवस्थामा बाढी पिडित कृषकहरूलाई पुर्नवास गराउने र कृषि ऋणको व्यवस्था गरी राहात उपलब्ध गराउने उद्देश्यले चितवनमा खोलिएको सहकारी संस्थाको कामबाट शिक्षा लिएर नेपाल सरकारद्वारा मुलुकभर सहकारी संस्था खोल्ने लक्ष्य निर्धारण गरे पछि मात्र

सहकारीको संस्थागत विकास भएको पाइन्छ । नेपालमा सहकारी संघ संस्थाको स्थापना भएको पाँच दशक भन्दा बढी भई सकेको छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना भएपछि त सहकारी संघ संस्थाहरुको स्थापनामा वृद्धि आएको देखिन्छ । हाल सम्म करीब २० हजार संख्यामा सहकारी संस्थाहरु स्थापना भई सकेका छन् तै पनि आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रुपमा रहेको सहकारी आन्दोलनले हाम्रो देशमा स्पष्ट गति लिन भने अझै सकेको छैन करिव २० हजार भन्दा बढी सहकारीमा संघ संस्थाहरुमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा करीब २० लाख भन्दा बढी सदस्यहरु आवद्ध छन् । वि.स.२०१६ सालमा बनेको ऐनको कार्यान्वयन हुन नपाएको, २०४८ मा बनेको ऐन कार्यान्वयनमा आयपछि संस्थामा सदस्य बन्न चाहने नयाँ व्यक्तिहरुलाई सहकारी विषयको ज्ञान दिन नसक्नु, ऐन नियमन पक्षलाई प्रभावकारी तुल्याउन नसक्नु तथा संघ संस्थाको निरीक्षण मापदण्ड निर्माण गर्न नसक्नु जस्ता कारणले सहकारी वास्तविकता भन्दा बाहिर गएको देखियो ।सहकारी मुल्यमान्यतालाई अंगिकार गर्नु जरुरी भएतापनि कतिपय अवस्थाले सो नभएको पाईन्छ ।सञ्चालनमा आएका सहकारीहरुको कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन गरि आवश्यक सुधारहरु हुन नितान्त जरुरी हुन्छ । हाल नेपालमा ९७२० प्रारम्भिक सहकारी संस्था, पाँच वटा केन्द्रिय संघ, एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक र १३३ जिल्ला तथा विषयगत संघहरु रहेका छन् । ति संघ संस्थाहरुमा १२ लाख ५१ हजार सदस्यहरु रहेका छन् । यस क्षेत्रबाट वार्षिक करिव रु.५०अर्व बराबरको कारोवार हुन्छ । सहकारी संस्थाहरुको शेयर पुजि रु.१ अर्व ४ करोड रहेको छ भने संकलित बचत रकम मौज्दात र लगानी क्रमश रु.२० अर्व देखि २४अर्व रहेको छ । यी संस्थाहरुको कारोवारबाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिव १ प्रतिशत योगदान पुगेको अनुमान छ । त्यस्तै गरिबी न्युनिकरणलाई मध्येनजर गर्दै विभागले हालै सहकारी तथा गरिबी मन्त्रालयको पनि स्थापना गरेको छ । (गौतम, २०७१) ।

सशक्तिकरण एउटा नयाँ शब्द होइन जसको उदय सत्रौँ शताब्दिको मध्यतिर भएको हो । जसको अर्थ हकदार तथा अधिकार दिनु सँग सम्बन्धित छ । यसलाई अर्को शब्दमा सक्षम बनाउनु अथवा कुनै काम गर्न दिनु भन्न सकिन्छ । **Civil Rights Movement** तिर यसलाई राजनिति तथा आधुनिक पुस्ताको मानसिकतासँग जोडेर अध्ययन गरेको पाइन्छ । आधुनिक कालमा सशक्तिकरणको अर्थ नागरिकको अधिकार र चाल सँग जोडिएको छ । जसमा कानुनले विभिन्न किसिमले व्याख्या गरेको छ । सशक्तिकरण राजनितिको अलवा अरु विभिन्न क्षेत्रहरुमा फैलिएको भन्दा ८० प्रतिशत उदाहरण पाउन सकिन्छ भोक, इश्या

आदिको अनुभवले भन्डै ३३ प्रतिशत व्यक्तिलाई सशक्तिकरण उन्मुख बनाएको पाइन्छ, किनकी यसले आत्मजागरुक्ता ल्याउने काम गर्दछ। प्रत्येक व्यक्तिको सोच पाउने, अरु प्रति उचित व्यवहार गर्न वा प्रतिक्रिया जनाउन पाउने साथै आफुले आफ्नो काम प्रति निर्णय गर्न पाउने अधिकार हुन्छ, यहि प्रतिक्रियालाई नै सशक्तिकरण भनिन्छ। जसकाकारण कुनै पनि व्यक्तिले आफुभित्र आत्म सशक्तिकरणको अनुभव गर्न सकिन्छ। कुनै पनि व्यक्ति जो हरेक क्षेत्रबाट पिछडिएको हुन्छ, या छ, त्यसलाई अगाडि बढाउन उसको आत्म पहिचान, आत्म बल र आत्म सम्मान गराउन अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ। स्वयम व्यक्तिलाई मानवताको विकास गर्न, आफ्नो हक आफै प्राप्त गर्न सक्ने आभास गराउने वा गर्नु स्वयम नितान्त आफ्नो पक्षको सकारात्मक परिवर्तनका लागि दबाव दिनुया प्रोत्साहन स्वरुप अगाडि बढाउनु नै सशक्तिकरण हो। (मोफिन, २००९)।

लघु ऋण कार्यक्रम ग्रामिण क्षेत्रमा विपन्न महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक, सशक्तिकरणसँग सम्बन्धित कार्यक्रम हो। यसले गरिब महिलाहरुलाई सामूहिक जमानीमा विना धितो ऋण उपलब्ध गराएर महिलाहरुमा निहित मानवीय पुँजीको परिचालन गरि उनिहरुलाई सशक्त बनाउने गर्दछ। महिला सशक्तिकरण नै लघु ऋण कार्यक्रमको प्रमुख उदेश्य हो। मानवीय क्षमताको पहिचान र विस्तार गर्ने प्रक्रिया नै सशक्तिकरण हो। यस प्रक्रियाले मानवीय क्षमतामा वृद्धि गरी आत्मशक्तिलाई दरिलो बनाउँदछ। सशक्तिकरण भन्नाले कुनै व्यक्ति वा समुहको व्यक्तिगत वा सामूहिक क्षमता बढाउने प्रक्रिया हो।

Simeen Mahmudले आफ्नो महत्वपूर्ण कृती(Actually how empowering is microcredit)मा ग्रामीण ऋण कार्यक्रममा सहभागि महिलाहरुलाई यस कार्यक्रमले कसरी महिला कल्याणमा वृद्धि गर्न सफल भयो भन्ने विषयलाई विश्लेषण गरेका छन्। विकास प्रक्रियामा महिला सशक्तिकरणलाई महिला कल्याणकारीका लागि लड्ने एक गतिलो हतियारको रुपमा लिने गरिन्छ। यस प्रक्रियाले समाजको सामाजिक एवम् आर्थिक क्षेत्रहरुमा भईरहेको लैंगिक असमानताको अन्त्य गरि समतामूलक समाज निर्माणमा जोड दिन्छ। तर समाजमा आर्थिक विकास र लैंगिक असमानताको विचमा देखिएको दुरी खासै घटेको देखिँदैन। फलस्वरुप बंगलादेशमा उच्च जन्मदरमा नियन्त्रण, बाल सुरक्षा र पोषणमा सुधार, स्कूल शिक्षामा सुधार, सामाजिक असमानतामा कमि एवम् श्रमबजारहरुमा स्थानीय महिलाहरुको बढ्दो सहभागिता बढेर गएको पाइन्छ। यसरी हेर्दा लघुकर्जा कार्यक्रमले बंगलादेशका ग्रामिण गरिब महिलाहरुको आर्थिक अवस्थामा वृहत सुधार गरेको देखिन्छ। लघु ऋण कार्यक्रमले

महिलाहरूको मानवीय एवम् आर्थिक क्षमता वृद्धि गरी रोजगारीको क्षेत्रमा सहभागी गराएर उनिहरूलाई सामाजिक आर्थिक रूपमा सशक्त बनाएको पाइन्छ । महिला सशक्तिकरणले समाजमा विभिन्न सरोकारका विषयहरूमा सहभागि भई निर्णय गर्ने, मानवीय क्षमतामा वृद्धि गर्ने, पुँजी निर्माण र परिचालन गर्ने, विभिन्न सामाजिक संघसंस्थाहरूसँग समन्वय स्थापना गर्ने, स्थानीय स्रोतहरूको परीचालन गरी सामाजिक र आर्थिक विकास गर्ने, आत्मविश्वास र आत्मसम्मानमा वृद्धि गर्ने जस्ता विषयहरूमा जोड दिन्छ । बंगलादेशमा ग्रामिण महिलाहरूको जीवनमा आएको प्रमुख परिवर्तनका रूपमा ऋणमा पहुँच वृद्धिलाई लिइन्छ । ग्रामिण बैंक कार्यक्रम भन्दा अघि ग्रामिण महिलाहरू भौतिक धितोको अभावमा ऋणबाट बञ्चित हुँदै आएका थिए तर लघु ऋण कार्यक्रमले विना धितो ऋण प्रभाव गरे पछि ग्रामिण गरिव महिलाहरूले यस कार्यक्रमबाट सामुहिक ऋण लिएर आयमूलक कार्यमा आफुलाई सहभागि गराउँदै गए, जसले गर्दा उनिहरू विस्तारै आर्थिक रूपमा सशक्त बने ।(Mahmud,2003)

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका विभेद र हिंसाको अन्त्यगरी महिलाहरूको हक तथा अधिकारको सुरक्षा र प्रवर्द्धनको लागि राज्यले अधिकारमा आधारित विकास अवधारणाको अवलम्बन गरी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका साथै विकास कार्यक्रमहरू संचालनगरी विभेदकारी कानुनहरू हटाई हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूलाई सहभागिता गराई महिलाहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई बृद्धि गर्नु नै महिला सशक्तिकरण हो । महिला सशक्तिकरणको लागि राज्यले पनि कानुनी रूपमा विभिन्न प्रयासहरू गर्दै आइरहेको छ । महिला सशक्तिकरण एउटा यस्तो शक्ति हो जसले घरपरिवार, समाज र राष्ट्रमा ठूलो परिवर्तन ल्याउँछ । जुन देशका नारीहरू शिक्षित छन् त्यहाँ महिला विरुद्ध हुने भेदभाव कम छ, दमन शोषण कम छ, र शैक्षिक पक्षमा लम्किरहेका छन् । आफ्ना अधिकारलाई पुरुष सरह बनाउने पक्षमा लम्किरहेका छन् र जुनसुकै ठाँउमा पनि उनिहरू टक्कर गर्न तयार छन् । राजनैतिक, सामाजिक, नैतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि क्षेत्रमा सशक्तिकरण छ भने अवश्य पनि राष्ट्रले सक्षम नागरिकको आशा गर्दछ । जुन समाजमा महिलाहरू सशक्त छैनन्, दमन अन्याय अत्याचारमा पि्लिसरहेका छन् भने सशक्तिकरणमा कमजोरी देखिन्छ । यदि महिला स्वयम् सक्षम र सवल छन् भने त्यसले समाज विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । महिला सशक्तिकरणले महिलालाई आत्म निर्भर बनाई उनिहरूमा आउने विभिन्न प्रकारका समस्याहरूका साथै दैनिक दिनचर्या लाई समेत सवल रूपमा अगाडी बढाउन सकिन्छ ।(कोइराला २०५३) ।

सहकारीमा महिलाको नेतृत्व बढाउन सहकारीमा ऐन, कानून र नीति नियम भने सकारात्मक छन् । २०४८ सालको सहकारी ऐनमा महिलालाई नेतृत्वमा ल्याउनेबारे खासै उल्लेख थिएन, तर पछिल्लो समयमा बनेका सहकारी नीतिमा महिला नेतृत्व विकासका लागि राम्रै प्राथमिकता दिएको देख्न सकिन्छ । सहकारी ऐन २०७४ मा पनि सहकारी संघसंस्थाको सञ्चालक समितिमा महिलाको सहभागिता ३३ प्रतिशत अनिवार्य गरिएको छ । नेपालि समाजको संरचना र पितृसत्तात्मक सोचले महिला पछाडि परेका हुन् । पछाडि परेका महिलालाई सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपमा राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउन सहकारीको भूमिका हुन्छ । सहकारी क्षेत्रमा लामो समय काम गर्ने क्रममा मैले अनुभव गरेको छु, महिलालाई सक्षम र व्यावसायी बनाउन सहकारीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । महिला हिजो चूल्हो चौकामा सीमित हुन्थे । आर्थिक जिम्मेवारी पुरुषको मात्र हो भन्ने सोचाई थियो । त्यहि सोचाईका कारण आर्थिक र सामाजिक रूपमा महिला पछाडि परेका थिए । तर सहकारीमा लागेपछि उनिहरुको जिवनस्तरमा विस्तारै सुधार आउन थालेको छ । स-सानो बचतबाट ठुलो बनाई परिवारको समस्या टार्न थालेका छन् । सहकारीका कारण महिला आत्मनिर्भर हुन थालेका छन् । गाउँ देखि सहर सम्म सहकारीबाट ऋण लिएर लगानि गरी व्यावसाय गर्दै करोडौंको मालिक बनेका उदाहरण छन् । (बलामी (महर्जन) २०७५) ।

विकासका विभिन्न प्रयासहरु मध्ये लघुवित्त पनि एक महत्वपूर्ण कार्यक्रम हो । जो गरिब तथा थोरै आम्दानी भएका व्यक्तिप्रति लक्षित हुन्छ । यस अन्तर्गत गैर सरकारी संस्था साना किसान बैंक र हजार लाखौंमा कारोबार नगरेर रुपैया पैसामा कारोबार संचालन गर्दछन् । तर अहिलेको समयमा सजिलै संग विश्वास गरी कर्जा प्रवाह गर्ने गरेको पाईन्छ । आफैमा महिलाहरु ईमान्दार, वफादार भएकाले पनि सजिलै कर्जा पाउने र समयमै तिर्ने भएकाले कर्जा लिएर आर्थिक कारोबार संचालन गरी सफल भएको अवस्था पनि छ । स्वनिर्भर समुह अहिलेका व्यवसायीक बैंक तथा व्याजमा ऋण दिने निकायहरु हुन् । यस अन्तर्गत विकास बैंकहरु पनि पर्दछन् । बैंकमा धितो राखेर ऋण लिई आर्थिक कारोबार गर्न नसकेर बसेका गरिबहरुलाई समुहका व्यक्तिहरुको रोहवरमा ऋण दिने गर्दछ । जसको कारण आर्थिक कारोबार गरी जिवनस्तर माथि उठाउन सक्दछन् । यसै कारण लघुवित्तले आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाईन्छ । किनकी यो गरिब जनताको आम्दानी बढाउन सक्षम छ । यो विस्तारै गाँउले जिवनलाई गरिबीको चक्रबाट हटाउन सक्षम हुदै छ । (शर्मा, २००५) ।

women's World Banking (WWB) एउटा विश्वव्यापी वित्तीय संस्था हो जसको स्थापना १९७९ मा भएको थियो । जसको उद्देश्य नाफामुखि नभई विश्वका महिलाहरूलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागिता बढाई उनीहरूको आर्थिक सशक्तिकरण गर्ने रहेको छ । विश्वमा ४० भन्दा बढी राष्ट्रहरूमा ५० भन्दा बढी शाखाहरूको कार्य जालो रहेको यो संस्था **Africa,Asia, Latin America, North America and Europe** भरी फैलिएको छ । **WWB** ले विश्वका अति गरिब महिला उद्यमीहरूलाई वित्तीय सुचना तथा बजार व्यवस्थाको सुचना प्रवाह गर्छ । यस सस्थाले बचत ऋण क्रियाकलापको माध्यमबाट गरिब महिला उद्यमीको आर्थिक सम्भावनाको संरचनाका साथै आर्थिक सुधार ल्याउने प्रयास गर्दछ । **WWB** संग लगभग ५ लाख लघुवित्त महिला ऋणी आवद्ध रहेको पाईन्छ । ती महिलाहरू जसका निमित्त पहिले औपचारिक वित्तीय संस्थाको पहुँच थिएन । जब **WWB** संग आवद्ध महिलाहरूलाई आफ्नो लगानीमा २ लाख यु एस डलर प्रति महिला सरदर ४२०० का दरले ३००० महिलालाई ऋण उपलब्ध गरायो ।जसको असुली दर ९.५५ भन्दा बढी रहेको थियो । यसरी **WWB** एउटा विश्वव्यापी अगुवा संस्थाको रूपमा स्थापित हुँदै १९९० को दशकमा आफ्नो प्रभावलाई विश्वव्यापि बनाउन सफल भयो ।

संयुक्त राष्ट्र संघ Inter agency Working Group Gender and Development (UNIAWG-GAD) को स्थापना १९९४ मा भएको थियो । यसको उद्देश्य पनि विशेषत विपन्न वर्गका महिलाहरूलाई लक्षित गरी **Beijing Declaration** को अवधारणा अनुरूप सरल प्रक्रियाबाट गरिब महिलाहरूलाई स-साना ऋणहरू उपलब्ध गराउनु रहेको थियो । यसरी सुरुवात भएको **MCPW** कार्यक्रम गरिबी निवारणको एउटा अचुक अस्त्र बन्दै गयो । जसले गरिबीको चक्करमा रुमल्लिएका महिलाहरूको आर्थिक र सामाजिक सुधारका निमित्त एउटा मार्गदर्शन अवलम्बन गरिरहेको छ । सन् १९९६ को अन्त्यतिर एउटा विश्वव्यापी अभियान छेडिएको थियो, जसको लक्ष्य सन् २००५ सम्ममा विश्वका १० करोड अति गरिब महिलाहरू र तिनीहरूको परिवारलाई लघु ऋणको मध्यमबाट स्वरोजगार उपलब्ध गराउने रहेको थियो । (बुरा, २००५) ।

अहिलेको लघुवित्त कार्यक्रम सुरुवात हुनु भन्दा अगाडि विशेष गरी जनजातिय समुहहरूमा एउटा ढिकुरी भन्ने प्रथाको सुरुवात भएको पाइन्छ । त्यस बेलामा महिलाहरूलाई घरबाट

बाहिर कुनै पनि कार्यक्रममा सहभागि गराइदैन थियो । गाँउ घरमा घरका मुलि मानिने पुरुष सदस्यहरुको बिचमा यो ढिकुरी भन्ने परम्परा कायम रहेको थियो । जसरी अहिले गाँउका महिला महिला बिचमा आमा समुह भनेर महिनाको क्षमता हेरी पैसा उठाइन्छ, र आफ्नै समुहका महिला दिदि बहिनीमा त्यो पैसा निश्चित व्याजमा चलाइन्छ, सोहि ढिकुरी पनि गाँउका पुरुष पुरुषका बिचमा प्रत्येक महिना निश्चित रकम उठाइ पालै पालो समुहमा उक्त रकमको प्रयोग गर्ने प्रथा हो । महिला सशक्तिकरणका लागि नेपालमा लघुवित्तका धेरै नमुनाहरु अपनाइएको छ । जस्तै: **Production Credit and Rural Women (PCRW) Small farmer development Programme, Intensive Banking Programme** जस्ता नमुनाहरु अपनाइएका छन् जुन कार्यक्रम महिला सशक्तिकरणका लागि महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, राष्ट्रिय महिला आयोग मार्फत यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन् । तर पनि अझै पूर्ण रुपमा महिला सशक्तिकरण भने हुन सकेको देखिदैन । लघुवित्त कार्यक्रमको प्रमुख उदेश्य गरिबी निवारण महिला र अन्य पछाडि पारिएका समुह तथा जनसंख्यालाई सशक्त पार्न रोजगारीको सिर्जना गर्नु, भइरहेको व्यवसायलाई फैलाउन सहयोग गर्नु र तिनिहरुको क्रियाकलापमा विभेदिकरण गर्नु र नयाँ उद्यमहरुको विकासका लागि उत्साहित गर्नु रहेको छ ।

नेपालमा दिनानु दिन लघुवित्त कार्यक्रम अन्तर्गत निहित रहेर वर्तमान समयमा प्रसस्त मात्रामा टोलै पिच्छे सहकारी संस्थाहरुको उदय हुने क्रम तिब्र छ । जसमा कुनै सहकारी महिला तथा पुरुष दुवैको सशक्तिकरणको साधन बन्न पुगेको छ । त कुनै महिलाको लागि मात्र सशक्तिकरणको माध्यम बन्न पुगेको छ । त्यसै गरी तिनै सहकारीहरु मध्येश्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्था पनि एक सहकारी संस्था हो । जहाँ पूर्ण रुपमा महिला र पुरुष दुवैलाई सहकारीमा संलग्न गराइएको छ । तर यहाँ पुरुष भन्दा महिला बढी भएकाले यस सहकारीले महिला सशक्तिकरण र गरिबी निवारणका लागि कस्तो भूमिका खेलेको छ, यसबाट महिलाहरु कति सम्म उत्साहित भएका छन् भनेर मैले यसै परिपेक्ष्यमा पहल गर्न सकियोस भनेर यो अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारेकी छु ।

१.२ समस्याको कथन

लघुवित्त कार्यक्रम एउटा आर्थिक कार्यक्रम हो । जहाँ विभिन्न लिङ्ग, उमेर, शैक्षिक स्तर, वर्ग, जातजातिका मानिस एक स्थानमा बसेर गरिबी निवारणका प्रक्रियामा सामेल हुन्छन् । विशेषगरी लघुवित्त कार्यक्रम परापूर्वकाल देखि नै सुरुवात भएको देखिन्छ । पहिला पहिला यसमा पुरुषको मात्र सम्लग्नता थियो तर अहिले आएर केहि मात्रामा महिलाको पनि सम्लग्नता भएको देखिन्छ यो हुनुको पछाडि महिलाहरु आफै सशक्त हुनु, राज्यबाट विभिन्न आरक्षणहरु छुट्याउनुले पनि महिला सहभागिता बढेको पाइन्छ । तर राज्य पक्षबाट गरिएका जति पनि प्रयासहरु छन् ती कागजी रुपमा मात्र सिमित भएको अवस्था आरक्षण कोटाहरु हुनेखाने र पहुँच भएका व्यक्तिले मात्र लिने गरेका छन् । जसले सो आरक्षण र सहूलियत पाउनुपर्ने हो ती महिलाहरु अवसरबाट बन्चित रहेको अवस्था छ । त्यसैले गर्दा पनि महिला विकासको मूलधारमा पुग्न सकेको पाइदैन ।

अविकशीत राष्ट्रहरु मध्ये नेपाल पनि एक अविकसित राष्ट्र हो । जहाँ महिला तथा पुरुषको संख्यामा बराबरी छ तर यहाँ महिला तथा पुरुषको सम्बन्धमा भने असमानता पाइन्छ । जहातही महिला समानताका आवाजहरु उठिरहेका छन् । तर व्यवहारमा भने लागु हुन सकेको छैन । एक जना महिलाले गरेको निर्णय घर व्यवहारमा समेत लागु हुन सकेको छैन भने राज्य स्तरमा महिलाको पहुँचको कुरा हेर्नु पर्दा धेरै हदसम्म टाढा हुन जान्छ । लघुवित्त कार्यक्रम महिला तथा पुरुष दुवैको लागि सशक्तिकरणको एउटा प्रभावकारी साधनको रुपमा मात्र लिएको छ । नेपालमा हाल हजारौंको संख्यामा लघुवित्त कार्यक्रमहरु संचालन भइरहेका छन् ती कार्यक्रमहरुमा हजारौं संख्यामा महिला पुरुषहरु देशभरी छरिएर रहेका छन् । यी कार्यक्रमहरुको बारेमा अध्ययन प्रशस्तै भएको पाइन्छ तर यी संस्थाहरु कसरी संचालन भएका छन् ? कस्तो खालको सामाजिक सम्बन्ध निर्माण गरेका छन् भन्ने बारेमा ज्यादै कम मात्र जानकारी प्राप्त छ तसर्थ विशेष गरी नेपालमा औपचारिक तथा अनौपचारिक रुपमा लघुवित्त कार्यक्रम अगाडि बढेको पाउन सकिन्छ ।

यिनै कुराहरुलाई मध्ये नजर गरि के लघुवित्तले साँच्चिकै महिला सशक्तिकरणमा सहयोग पुऱ्याएको छ त भन्ने प्रश्नमा अडिक रहेर मेरो अध्ययनको अध्ययन क्षेत्र लम्कीचुहा नगरपालिका वडा नं. २ लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थाका महिलामा लघुवित्तले पारेको प्रभाव हेर्नु रहेको छ । यस क्षेत्रमा अहिले सम्म कसैले पनि

अध्ययन नगरेको हुनाले र अध्ययन नभएकोले मैले यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्न चाहेकी हु अर्को शब्दमा भन्दा यस अध्ययन निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नमा केन्द्रित रहेको छ ।

- सहकारीमा आवद्ध भए पश्चात महिलाहरूको जिविकोपार्जनमा कस्तो प्रभाव परेको होला ?
- सहकारीमा सहभागी भए पश्चात महिलाहरूले आफुलाई के कस्तो अनुभव गरेका होलान् ?

१.३ अनुसन्धानको उद्देश्य

-)] सहकारीमा आवद्ध भए पछि महिलाहरूको जिविकोपार्जनमा पारेको प्रभावबारे अध्ययन गर्ने,
-)] सहकारी कार्यक्रममा सहभागी हुनुभन्दा अगाडि र सहभागी भए पछिको सामाजिक र पारिवारिक सम्बन्धमा आएको परिवर्तनको बारेमा अध्ययन गर्ने,

१.४ अध्ययनको महत्व

अध्ययनको महत्व अर्न्तगत हामीले गरेको अनुसन्धानलाई एउटा कारण दिनु नै अध्ययनको महत्व भनेर भन्दछौ । यसमा हामीले के हेर्न सक्दछौ भने सहकारी कार्यक्रमलाई गरिबी निवारण तथा महिला सशक्तिकरणको एउटा प्रभावकारी साधनका रूपमा लिईएको छ । अहिलेसम्म ४५ प्रतिशत महिलाहरू सहकारी कार्यक्रममा सहभागी रहेको पाइन्छ । जसले पुरुषमा मात्र निर्भर रहेर बस्ने महिलाले यस सस्थाबाट ऋण लिएर विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरि श्रीमान वा छोराको नाममा खाता सञ्चालन गरि रकम जम्मा गरेको समेत पाइएको छ । यसबाट के हेर्न सकिन्छ भने महिलाहरू पनि आत्मनिर्भर सक्षम भएर स्वरोजगार मुखी कार्यक्रम सञ्चालन गरेर अगाडि बढ्न सक्छन् भन्ने संकेत गर्दछ । अहिले सम्म जति पनि लघुवित्त कार्यक्रमको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान भएको छ । ति अध्ययनहरूमा नाफा, नोक्सान, लगानिका कुराहरूलाई मात्र समेटेको छ । वा ति कुराहरूमा मात्र केन्द्रित छन् । सहकारीलाई समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हेर्ने काम कम मात्र भएको पाइन्छ । हजारौ मानिस यसमा संलग्न छन् । लघुवित्त कार्यक्रमको अध्ययनबाट कस्तो खालको सामाजिक, साँस्कृतिक व्यावहारहरू निर्माण भएका छन् भन्ने थाहा पाउन यस अध्ययनले मदत गर्दछ । यो अनुसन्धानमा सहकारी कार्यक्रमले महिलाहरूको

जिविकोपार्जनमा कस्तो प्रभाव पारेको छ , र सहकारीमा लाग्नु पूर्व र अहिले सामाजिक र पारिवारिक सम्बन्धको विकास समाजशास्त्रीय ढंगले बुझ्नु यो अध्ययन सहायक शिद्ध हुन सक्दछ भन्ने ठानेकी छु ।

अध्याय- २

२.१ सन्दर्भ साहित्यको समिक्षा

यस सिद्धान्तले विकसीत देशको विसाल पुस्तकालयको अध्ययनबाट अर्थशास्त्रीहरूले प्रतीपादन गरेका आर्थिक विकासका सिद्धान्तहरूले विकासउन्मुख देशको गरिबी निवारणमा खास योगदान दिन आर्थिक विकास गर्दै जाँदा यी देशहरूमा गरिबीको संख्या घट्नुको सट्टामा बढ्दै गएको महसुस गरी बङ्गलादेशको चटगाँउ विश्वविद्यालयका प्रोफेसर डा. महोम्मद युनुसबाट सन् १९७१ मा बङ्गलादेशमा नयाँ सिद्धान्तको प्रतीपादन गरी कहाली लाग्दो गरिबीको बीच रहेको विश्वका करोडौं जनताहरूको कसरी आर्थिक उन्नती हुन सक्छ ? गरिबी निवारणका लागि सबै भन्दा सजिलो उपाय के हो ? मानवोचित जिवनयापनको लागि व्यक्तिमा रहेको नैसर्गिक सीपलाई सानो कर्जाको माध्यम बाट कसरी परिचालन गर्ने ? जस्ता प्रश्नहरूको समाधान मै ग्रामिण दर्शन निहित रहेको छ । सबै मानिसमा विकासका प्रसस्त सम्भावनाहरू हुन्छन् । यस्ता सम्भावनाहरूलाई उपयुक्त वातावरण र अवसर प्रदान गरी उत्प्रेरण प्रदान भएमा समाज, राष्ट्र र सम्पूर्ण विश्वका लागि ठोस योगदान पुग्न सक्छ, भन्ने सोची सन् १९७६ मा प्रा.डा. महोम्मद युनुसले चट गाँउ नजिकको जेब्रा गाँउमा ग्रामिण बैंक प्रयोजनालाई कार्य अनुसन्धान आयोजनाको रूपमा शुरु गराउनु भयो । त्यसपछि उक्त परियोजना धेरै जिल्लामा फैलियो । सन् १९८३ मा उक्त परियोजना एक अलग बैंकको रूपमा स्थापित भयो र डा. युनुस उक्त बैंकको पहिलो कार्यकारी प्रमुख हुनुभयो । सन् १९७६ देखि बंगलादेशमा गरिब परिवारलाई विना धितो कर्जा उपलब्ध गराउन आवश्यक प्रयास गर्दै सन् १९८३ मा ग्रामिण ट्रस्ट बंगलादेश नामक ग्रामिण विकास बैंकको स्थापना एवम सञ्चालन गरे । उनको सोच अनुसार छोटो समयमै व्यवहारिक रूपमा गरिबी निवारणमा ग्रामिण विकास बैंकले बंगलादेशमा महत्वपूर्ण उपलब्धी हासिल गरेको कारण ग्रामिण विकास बैंकको अवधारणाको माध्यमबाट गरिबी निवारण गर्ने लक्ष्यहरू एसियाका अरु देशमा फैलिदै गयो र हाल विभिन्न महादेशका ५० भन्दा बढी देशहरूमा यो लहरले चमत्कारपूर्ण कार्य गर्दै आइको छ । (युनुस, २००९) ।

महिलाहरूलाई आत्मसम्मान, आत्मविश्वास र शक्तिको अनुभूति गराउने गरी सक्षम बनाइनुपर्ने एक समाजशास्त्रीय अवधारणा । २ वटा प्रमुख उद्देश्यहरूका साथ सन् १९८० को दशकमा सशक्तिकरणको अवधारण विकास गरिएको थियो । पहिलो- तत्कालीन असमान

राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक संरचनालाई चुनौती दिन र दोस्रो- त्यस्ता असमानतापूर्ण क्षेत्रहरूमा आमूल सुधार गर्न । सन् १९९० को समयवधितर विकासका केहि वकालतकर्ता संस्थाहरूले सशक्तिकरणलाई विकासको एक वैकल्पिक उपागमका रुपमा अवलम्बन गरेका थिए । विश्वका अन्य भागहरूमा नारीवादी लोकप्रिय शिक्षाकर्मीले यो शब्दको प्रयोग उधार लिदै सशक्तिकरणले सन् १९८० को दशकमा भारतमा महिला आन्दोलनको lexicon मा प्रवेश गर्‍यो । लगभग यही समयमा यसले महिला कल्याण, महिला विकास र महिलाको अधिल्लो शब्दावलीलाई प्रतिस्थापित गर्‍यो । सरकार र ठुला दाता एजेन्सीहरूले १९८७ मा महिला महिलाको उत्थान गरे । उदाहरणका लागि इको-द्वारा शिक्षा विभागको लागि महत्वपूर्ण नयाँ टेम्प्लेट डिजाइन गरिएको थियो । मानव संसाधन विकास मन्त्रालयले महिला समानताका लागि शिक्षाको हकदार बनाइयो । जहाँ सशक्तिकरण दृष्टिकोणले वकालत गर्‍यो । पछि विकासात्मक समाजशास्त्री र लैङ्गिकतासम्बन्धी अध्ययन गर्ने समाजशास्त्रीहरूले सशक्तिकरणको अवधारणालाई लिङ्ग तथा लैङ्गिक सम्बन्धहरूको विश्लेषणमा प्रयोग गरे । पहिले सन् १९७० को दशकमा विकास कार्यहरूमा महिलाहरूलाई जोड्ने र पछि सन् १९८० को दशकमा लिङ्ग र लैङ्गिक सम्बन्धहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा सशक्तिकरण अवधारणाको प्रयोग गरिन थालियो । केहि नारीवादी समाजशास्त्रीहरूको अभिमत थियो कि महिलाहरूको विकास तबसम्म सम्भव हुँदैन जबसम्म उनिहरूलाई पितृसत्तात्मकता र असमानताबाट मुक्त राख्न उनिहरूलाई सक्षम तुल्याइदैन । सशक्तिकरणलाई केवल लिङ्ग सम्बन्धहरूसँग मात्र जोडिनु उपयुक्त हुँदैन । बरु यसलाई महिलाहरूसँग सम्बन्धित एउटा मुद्दाका रुपमा लिइनुपर्दछ । (बाटुलिवाला, २००७) ।

ग्रामिण बैंकको सुरुवात सन् १९७६ मा बंगलादेशबाट भएको थियो । यस बैंकका प्रवर्तक अर्थशास्त्री मोहम्मद युनुस हुन् । उनले ग्रामिण गरिबहरूलाई बैंक सेवाको माध्यामबाट कसरी ऋण उपलब्ध गराउन सकिन्छ भन्ने विषयमा एक परियोजना सञ्चालन गरेका थिए । ग्रामिण बैंक निरन्तर रुपमा विभिन्न राष्ट्रहरूमा आफ्नो शाखा विस्तार गर्न सफल भएको थियो, फलस्वरुप सन् २००६ सम्ममा भण्डै २१०० आफ्ना शाखाहरू विस्तार गर्‍यो । यस बैंकले सम्पूर्ण विकास सिद्धान्तहरूको समालोचना गर्दछ । ग्रामीण बैंकले गरिबीलाई सामाजिक प्रक्रियाको परिणामको रुपमा मान्दछ । विकास, इमानदारिता, जवाफदेहिता, वस्तुनिष्ठता, पारदर्शिता र निरन्तरतालाई ग्रामिण बैंकले आफ्नो मूल मन्त्रको रुपमा लिने गर्दछ । ग्रामिण बैंकका प्रमुख चारवटा सिद्धान्तहरू रहेका छन् । जसमा,

- अनुशासन
- एकता
- साहस
- कडा मेहनत

लघु ऋण र लघु वित्त ग्रामिण बैंकसँग सम्बन्धित विषय हुन् । सामान्यतया यी दुईशब्दहरूलाई समान अर्थमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । मोहम्मद युनुसका अनुसार लघुऋण भन्ने शब्द सत्तरीको दशकभन्दा अघि अस्तित्वमा आएको थिएन तर अहिले विकासविद्हरूका विचमा निरन्तर सुनिने विषय बनेको छ । लघु ऋण ग्रामिण बैंकको माध्यम बाट विकासोन्मुख राष्ट्रको ग्रामीण गरिबलाई निवारण गर्न ल्याएको अवधारण हो । लघु ऋण र लघु वित्त अन्तरपरिवर्तीय शब्दावली हुन् । यी दुई विचमा केही प्रकार्यत्मक र अवधारणात्मक फरकहरू रहेका छन् । लघु ऋण कार्यक्रमहरू छोटो समयमा नै ग्रामिण क्षेत्रका गरिब महिलाहरू विचमा सफल बन्थो फलस्वरूप सन् १९९७ मा लघु ऋण सम्मेलन बन्न सफल बन्थो उक्त सम्मेलनमा १३७ राष्ट्रबाट २९०० प्रतिनिधिहरू सहभागि भएका थिए जसमा उनिहरूले विश्वभरिका करिब १५०० भन्दा बढी संगठनहरूको प्रतिनिधित्व समेत गरेका थिए । यो बाट के पुष्टि हुन्छ भने लघु ऋण कार्यक्रम सफलताको सिखरमा पुग्ने सफल बनेको थियो । यसको सफलतासँग सन् १९९० को दशकको अन्त्यतिर लघुवित्त कार्यक्रमको सुरुवात भयो । (Elahi and Rahman,2006) ।

लघुवित्त शब्दलाई व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा (Qudrat and Rahman, 2006) भन्छन् : लघुवित्त शब्द विकासको प्रमुख रणनीतिको रूपमा विकास भएको एक रणनीति हो, ग्रामिण बैंकका प्रतिपादक महोम्मद युनुसका अनुसार लघुवित्त शब्द १९७० भन्दा अगाडि अस्तित्वमा रहेको थिएन् पछिल्लो समयमा यो शब्द विकासे कार्यकर्ताहरूको लागि एउटा गोलमोल शब्दका रूपमा पनि विकास भएको छ । यस प्रक्रियामा यस शब्दलाई अहिले सबैका लागि सबै थोक भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले स-साना ऋण कार्यक्रम मार्फत तेस्रो विश्वको गरिबी निवारणको प्रयासका लागि लघुवित्तका प्रयोग कर्ता र नितीनिर्माताहरूका लागि यो एक लोकप्रिय कार्यक्रमका रूपमा अगाडि देखा परेको छ । उनिहरूका अनुसार यदि किसानको समस्याका बारेमा व्यक्तिलाई कुनै ज्ञान छैन तर यस्ता व्यक्तिले विकासका लागि कुनै ढाँचाहरू निर्माण गर्दछन् भने ती कुनै कार्यक्रमले पनि साना किसानहरूलाई

सहयोग गर्न सक्दैनन् । यसरी माथिबाट तल जाने अवधारणा विस्तारै लोकप्रिय हुँदै गयो र द्विपक्षी तथा बहुपक्षिय कम्पनीको नीतिहरूमा 'तलबाट माथिजाने अवधारणा' वा 'सहभागीतात्मक अवधारणा' ले प्रभुत्व जनाउन थाल्यो । यसै सन्दर्भमा १९७० को दशकपछि लघुवित्त कार्यक्रमको अवधारणाको विकास भएको हो । (Quadrat and Rahman, 2006) ।

सन् १९९५ को समाजशास्त्रीय प्रतिवेदनले पनि लैंगिक विभेदलाई प्रस्तुत गर्दा खेरी महिला र पुरुषको बीचमा असमान्यताको ठूलो खाडल देखा परेको थियो । जसमा महिलाहरू विभिन्न क्षेत्रबाट हेर्दा पछाडि परेको पाइन्छ । जस्तै: आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक क्षेत्रलाई हेर्दा महिलाहरू जहिले पनि अरुमा परजिवि बाचेको पाइन्छ । पुरुषले कमाएर ल्याउने र महिलाले घरमा बसेर खाने भन्ने जुन प्रचलन थियो त्यसमा दिन प्रतिदिन परिवर्तन हुँदै गएको पाउन सकिन्छ । हिजो आज महिलाहरू पनि आयमुलक क्षेत्रमा सहभागि भएर आत्मनिर्भर भएका छन् । पुरुषमा जस्तै महिलामा पनि विकासका प्रसस्त सम्भावनाहरू हुन्छन् त्यस्ता सम्भावनाहरूलाई उपर्युक्त वातावरण र अवसर उत्प्रेरणा प्रदान भएमा समाज, राष्ट्र र सम्पुण विश्वका लागि महिलाको पनि ठूलो योगदान पुग्न सक्छ भन्ने कुरामा (मायुस: २००६) ले आफ्नो अध्ययनमा उक्त कुरालाई समावेश गरेकि छिन् ।

Hashemi and Schuler (1994) को अनुसन्धान बंगलादेशको ग्रामीण बैंक र वाराकद्वारा सञ्चालित लघु वित्तिय कार्यक्रममा सहभागि भएपछि र उनिहरू सशक्त हुन सकेको देखाएकी छिन् भने ऋण कार्यक्रम र परिवारनियोजनको साधनको प्रयोगदरको पनि सकारात्मक सम्बन्ध रहेको देखिएको छ । बंगलादेशबाट सुरुवात भएको यस नमुनामा ऋण लिनुभन्दा पहिले ऋण लिने व्यक्तिले तालिम लिनुपर्ने हुन्छ । जसले गर्दा सो व्यक्तिलाई सो कार्यक्रमको उद्देश्य र त्यस कार्यक्रम सञ्चालनको तरिकालाई बुझ्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । यस तालिमको उद्देश्य भनेको महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउने, परिवार बाहिर आफ्नो पहिचान खोज्न सक्ने बनाउने, चेतनशील र कार्यक्रमप्रति बफादार बनाउन सहयोग गर्नु रहेको थियो । बंगलादेशको सन्दर्भमा हसेमी र स्कूलरले गरेको यस अध्ययनले बंगलादेशका महिलाहरू त्यहाँको संस्कारका कारण पुरुषको दाँजोमा न्यून अवस्थामा रहेका छन् भन्ने देखाउन खोजेका छन् । यस्तो अवस्थामा रहेका महिलाहरूको अवस्था सुधार्न र उनिहरूलाई सशक्तिकरण गर्न भनि त्यहाँ २ वटा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको थियो । जस मार्फत

महिलाहरूको व्यापक रूपमा सशक्तिकरण भएको विश्वास गरिएको थियो । ग्रामीण बैंक र वाराक मार्फत महिलाहरूलाई सानो सानो ऋण प्रदान गरि उनिहरूलाई आफैँ स्वरोजगार बन्न यो कार्यक्रम महत्वपूर्ण भएको छ । उनिहरूका अनुसार यस कार्यक्रममा जो महिलाहरू सहभागि थिए तिनीहरू एकलमै सशक्त र अन्य समूह भन्दा उच्च तहमा परिवार नियोजनका साधनहरू बढी अवलम्बन गरेको पाइयो । वाराक र ग्रामिण बैंकका केहि विशेषताहरू भने फरक छन् । जसमा ग्रामिण बैंकको सदस्य हुन महिलाहरूले १६ वटा सुत्र भन्न जानेको हुनुपर्ने र आफ्नो नाम लेख्न जानेको हुनुपर्ने थियो । यसरी वाराक र ग्रामिण बैंक द्वारा सञ्चालित र कार्यक्रमहरूले महिलाहरूमा घरायसी निर्णय प्रकृयाको वृद्धि भएको, चेतनामावृद्धि आफैँ विभिन्न प्रकारको रोजगारी सृजनागरी आम्दानीको बाटो बनाउन सक्षम भएको, जसले परिवारमा सहयोग गर्न सकेको र सो कामले गर्दा परिवारको निर्णय प्रकृयाको स्तरमा वृद्धि भएको विश्वास गरिएको थियो । त्यस्तै महिलाहरूको गतिशिलता र सुचनाको पहुँचमा वृद्धि भएको र परिवारनियोजनको साधनको प्रयोगको मात्रामा वृद्धि र यसमा पर्ने समस्या हटाउन पनि सक्षम भएको अनुसन्धानले देखाएको छ । (हसेमी र स्कुलर, १९९४) ।

पोखेल २०६९ का अनुसार सन् १९१० मा विश्व विकासले गरेको मुल्याङ्कनले विश्वमा गरिबी दिन प्रति दिन बढेको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो । धनी र गरिबको विचको खाडल बढेको पाइयो । यसको सबै भन्दा बढी असर महिलाहरूमा परेको कुरा गरियो । महिलाहरू आवश्यकताबाट पनि टाढा रहेको तथ्य प्रकासित भयो अल्पविकास र पछ्यौटेपनको रूपमा महिलामा रहेको गरिबीको पक्षलाई औल्याउने कार्य भयो जसको फल स्वरूप महिला केन्द्रित स-साना परियोजना सहकारी संघ संस्थाहरू संचालन गर्ने कार्यनिती बन्यो । पुरुषबाट हुने महिलाका असमानतालाई राजनैतिक र आर्थिक क्षेत्रमा जुन किसिमको असर पर्दछ त्यसलाई टाढा राख्नुपर्दछ । महिलाहरूलाई पुरुष सरह अवसर प्रदान गर्न र यी अवसरहरूको प्रयोग गर्न सक्ने गरी सामर्थ्य जस्तो कि सिप, तालिम ज्ञान र शिक्षाको उपलब्धतालाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ । भन्ने मान्यताको विकास भयो । यो निती विदेशमा मात्र लागु नभएर नेपालले पनि आत्मसाथ गर्‍यो । फल स्वरूप विभिन्न क्षेत्रबाट महिलाको आर्थिक पहुँच बढाउनको लागि बजार देखि गाँउ सम्म महिलाको लागि आर्थिक स्वतन्त्रताको पक्षलाई उजागर गर्‍यो महिला सशक्तिकरणको लागि उत्पादन शिल कार्य गरे वापत प्रत्यक्ष आर्थिक लाभ हुने कार्यलाई जनाउँछ । ज्यालादारी, मजदुरी रोजगार उत्पादन कार्यमा संलग्न गराउँछ महिलाको जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक लाभ ल्याउने कार्यक्रम संचालन गर्दा पनि महिला

सशक्तिकरण पक्षलाई उजागर गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यताको विकास भएको पाईन्छ । तर यो प्रत्यक्ष रूपमा महिलाको जीवनमा लागु हुन सकेको छैन यसलाई नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा यसको लागि ठोस नीतिनियम नै छैन । कागजी रूपमा मात्र महिलाका लागि विकास भनेर योजना बन्ने गर्दछन् । तर यी लागु हुन सक्दैनन् त्यसैले पनि महिलाको जीवनस्तर माथि उठ्न सकेको छैन । महिलाकै लागि भनेर वंगलादेशमा महिलाको पहुच बढाउनका लागि विभिन्न किसिमका ग्रामिण क्षेत्र सम्म पुग्ने किसिमका रणनीति ल्याएर कार्यक्रम संचालन गरियो जसले महिलाको आर्थिक स्तर स्रोत साधन लगायत सामाजिक स्तरमा समेत पहुच बढेकोतथ्याङ्क सार्वजनिक गरियो । जसले सबै देशमा असर पर्न गयो । उक्त नीति महिलाको लागि धेरै नै उपयुक्त भएको लाग्यो यस नीतिमा विना धितो महिलालाई ऋण प्रदान गर्ने एउटा समुह बनाएर ऋण प्रदान गर्ने नीति थियो । सोहि नीतिलाई अवलम्बन गरी संघ संस्थाहरु संचालन गर्ने नीति बन्थो सोहि नीति हाल नेपालले पनि अवलम्बन गरेको छ । हाल आएर महिलाको पहलमा सहकारी देखि लिएर विभिन्न संघ संस्था स्थापना भएका छन् जसले महिलालाई ऋणको स्तर उपलब्ध गराउन सरलता स्रोत साधनको पहुचमा वृद्धि सामाजिक आर्थिक स्तरमा सुधार गरिएको छ । जसले महिलाको परिवार र समुदायमा पनि स्तर वृद्धि भएको पाइन्छ । महिला सशक्तिकरणलाई जे जसरी व्याख्या र विश्लेषण गरे तापनि यसको एउटा मात्र सर्वमान्न परिभाषा पाउन सकिदैन । महिला सशक्तिकरण भनेको आर्थिक पक्षमा नभएर साक्षरता सकुल भर्नादर स्वास्थ्य र पोषण, श्रममा सहभागिता परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोगदरमा स्वतन्त्र रूपले निर्णय लिन सक्नु पनि महिला सशक्तिकरण हो । महिला सशक्तिकरणको लागि एउटा साध्यको रूपमा सहकारी संस्थालाई लिन सकिन्छ । जसले महिलालाई एउटा समुह बनाएर ऋण प्रदान गर्ने नितिले गर्दा आज आएर सहकारी बाटै ऋण लिएर महिलाको विभिन्न किसिमका आयआर्जनका कार्यक्रम संचालन गरेका छन् । सार्वजनिक रूपले आर्थिक स्तर बढाएर रोजगारमुखी भई स्वनिर्भर कार्यक्रम चलाएर घरमा बसीरहेका महिलालाई पनि रोजगार दिन सक्षम भएको अध्ययनले देखाएको छ (पोखरेल, २०६९) ।

(Ranking, 2002) का अनुसार कृषि प्रधान समाजमा महिलाहरु उत्पादन कार्यमा लागेका हुन्छन् । उनिहरुले घरपरिवारको आम्दानीमा वृद्धि गर्न तथा आम्दानीको स्तर उच्च बनाउन पुरुषले भन्दा बढी योगदान गरेका हुन्छन् र ऋण समयमा नै तिर्ने प्रवृत्ति पनि पुरुषको भन्दा उच्च नै रहेको पाउन सकिन्छ । यसरी महिलाहरुको सहभागिताबाट वित्तिय

दीगोपना हुने विश्वास दाता र महाजनहरुले गरेका छन् ग्रामीण वित्तिय बजारको उद्देश्य पूर्तिका लागि लघुवित्त कार्यक्रम सरकारको एक प्रविधिका रुपमा परिचित भएको छ । सामाजिक कल्याणको उद्देश्यलाई पूरा गर्न तार्किक बजारको माध्यामबाट यस अवधारणाले योजनाकर्ताहरुलाई पनि सहयोग गरेको छ । त्यसैले दाताहरुले लघुवित्त कार्यक्रमलाई विकासको लागि एक सफल सफल दृष्टिकोणको रुपमा लिएका छन् । किनकी यसको माध्यामबाट लगानीकर्ताहरुलाई पनि नाफा हुने र गरिवहरुले पनि नाफा हुने र गरिवहरुलाई पनि स्रोत, साधनमा पहुँच पुऱ्याउन सक्ने कार्यक्रमको रुपमा यो अहिले विश्वव्यापी बन्दै गएको छ । ऋण समयमै तिर्न उत्प्रेरणा जगाउने र वित्तिय अनुशासन सिकाउने काममा यस समूहको दबावले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । ऋणकर्ता समूहले नागरिक समाजमा रहेको विचारधारा जहाँ महिलाहरुलाई घरभित्र सिमित गरिनु पर्छ । परिवारभित्र मात्रै सिमित गर्नु पर्छ भन्ने सोचाई राख्दै सामाजिक संघसस्थाहरुमा सहभागिताबाट बञ्चित गराईन्छ। त्यसमापरिवर्तन ल्याउनको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । खेल्दछ । यस समूहले सांस्कृतिक विचारहरुबाट प्रभावित डरलाई कम पार्न सहयोग गर्दछ । यस्तो कार्यक्रमहरु विशेषगरि महिलालाई उच्चमि बन्न प्रोत्साहित गर्ने ढाँचाबाट सञ्चालनमा ल्याइएको कार्यक्रम हो । एक विश्वबैंकका मानवशास्त्रीले यस एकता समूहको गतिशिलताको सम्बन्धमा यस्तो विचार राख्दछन् । यस संयन्त्रले महिलाहरुलाई दयालु, परोपकारी अरुको भरमा निर्भरता हुने प्रवृत्तिमा परिवर्तन ल्याई संगठन र ग्राहक विचको पारस्परिक सम्बन्धलाई सुमधुर पार्ने संयन्त्रको रुपमा काम गर्दछ, जुन संगठनले उनीहरुलाई सेवा दिन्छ (Ranking, 2002) ।

विभिन्न क्षेत्रमा यदि महिलाहरुलाई संलग्न गरिएमा महिलाहरु पनि सशक्त भएर जाने कुरालाई नकार्न सकिदैन । महिलाहरु सशक्तिकरण सम्बन्धमा विभिन्न क्षेत्रबाट अध्ययन अनुसन्धान भएता पनि यसै सन्दर्भमा महिला सशक्तिकरणका केहि सुचकहरु निर्धारण गर्ने प्रयास गरेको छ । यसले ३ वटा सुचांकलाई मुख्य आधार बनाए र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ । नमुनाको रुपमा यसलाई यसरी हेर्न सकिन्छ । (मंगोलियन २०७५) ।

सामाजिक सशक्तिकरण

सामाजिक सशक्तिकरणले पनि महिलाको सहभागिताहरुलाई बढाउन सक्छन् । जस्तै: बाटो निर्माण हुने तथा मठ मन्दिरको निर्माण, बाटो घाटो मर्मत सम्भारको कार्य, पुजा पाठ, भोज

भतेर यस्ता कार्यमा अहिले सम्म प्रत्यक्ष लाभ लिनका लागि पुरुषको मात्र सहभागिता देखिन्छ । यसो हुनुको कारण स्रोत साधन तथा अवसरको बाडफाड पुरुष मुखि भएकाले हुन गएको हो । तर आजको समयमा महिलाको कार्यमा इमान्दारीता देखिएकाले महिलाको सम्लग्नता बढेको पाइन्छ । यसको उदाहरणको रूपमा सामुदायिक वनलाई लिन सकिन्छ । ६६ प्रतिशत महिलाहरु सहभागि भई सामुदायिक वन सञ्चालन गरि त्यसबाट उत्पादन मुखि कामहरु गरिरहेका छन् । (जोशी,२००५)

आर्थिक सशक्तिकरण

आर्थिक लाभ संग सम्बन्धित भन्नाले महिलाहरुले उत्पादन गरे बापत प्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक लाभ हुने कार्यलाई जनाउदछ । जस्तै : ज्यालादारी, मजदुरी, रोजगारी, नोकरी आदि कुराहरु पर्दछन् । यसमा अधिकांश रूपले पुरुषको संलग्नता बढी देखिन्छ । यदि यस्तो कार्यमा महिला संलग्नता रहे पनि ज्यालामा भेदभाव, काममा भेदभाव, रहेको देखिन्छ । तर अहिले रोजगारी दरमा परिवर्तन आएको छ । समान ज्यालादारीका लागि आवाज उठेका छन् । सरकारले महिलाको नाममा सम्पती भएमा कर कम लाग्ने निती ल्याए पछि अहिले महिलाको नाममा १९ प्रतिशत सम्पतीहरु नियन्त्रणमा रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा ऋणमा उनिहरुको पहुचमा बृद्धि भएको छ । सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था संग सम्बन्ध विस्तार गरी वित्तीय तथा प्राविधिक सेवा लिन सक्ने अवस्थामा पुगेका छन् । (जोशी,२००५)

राजनितिक सशक्तिकरण

यो मुद्दा लामो समय देखि उठ्दै आएको हो । यसका लागि विभिन्न बहस पनि भएका छन् । जस्तो गा.वि.स.स्तरमा बढीमा ३ जना र घटिमा १ जना महिलाको सहभागिता गराउने, स्थानिय सरकारी क्षेत्रको महिलाहरुको मताधिकारको लागि नामावली दर्ता गराउने, विभिन्न किसिमका उच्च तहमा तथा निर्णायक तहमा महिलाको प्रतिशत बढाउने कार्य बढेको छ । प्रत्येक क्षेत्रमा ३३ प्रतिशत महिला आरक्षण छुट्याइएको छ । यसलाई राजनितिक सशक्तिकरण अन्तर्गत राखिएको छ । (जोशी,२००५)

नेपालमा सन् १९८० देखि महिलाहरु आर्थिक क्रियाकलाप तर्फ समाहित हुन थालेका हुन् नेपाली योजना निर्माणकर्ताहरुमा पनि यो सोचको विकास भयो कि आर्थिक क्रियाकलाप र विकासमा ममहिलाहरुलाई सहभागि गराउनु पर्दछ । तत्पश्चात महिलाहरुलाई सानो

परिमाणमा ऋण दिने र आयमूलक व्यवसाय तर्फ उनिहरुलाई पनि उन्मुख गराउने, प्राविधिक ज्ञान उपलब्ध गराउने जस्ता विषय तर्फ विचार पुऱ्याउन थालियो । यसको प्रभाव स्वरुप महिलाहरु आयमूलक क्रियाकलापमा संलग्न हुन थाले र महिलाका लागि घरपरिवारको सिमित दायरा अलि फराकिलो हुदै गयो । मूलतः महिलाहरु गरिवीको रेखामुनि बढी प्रभावित भई उनिहरुको आर्थिक, कानुनी तथा सामाजिक भूमिका तथा योगदान समाज र परिवारमा न्यून भएकाले महिलालाई केन्द्रविन्दु बनाई उनिहरुको समाज र परिवारमा आत्मनिर्भर आर्थिक सामाजिक र न्यायिक योगदान पुग्ने किसिमका पोलिसि वारणनिति तयार गर्नु गरिवी निवारणको एक पक्ष रहि आएको थियो (आचार्य १९९५) ।

महिला जनचेतना, शिक्षा जागरण कुनै परिणाममुखी पहल भएन र हुन दिइएन् । तर आज समय फेरीएको छ । महिलाको सहभागीता, पहुच र जागरणमा व्यापक परिवर्तन आएको छ । महिलाको नेतृत्व हरेक क्षेत्रमा हात्तै बढेको छ । सक्षम महिला उत्पादन भएका छन्गाउँ-गाउँमा सहजै नेतृत्व गर्न सक्ने महिला पर्याप्त पाउन थालिएको छ । व्यवस्थापकीय कुशलता र अब्बल शक्तिका रुपमा ठुलो संख्यामा महिलाले आफुलाई स्थापित गरेका छन् । समाजमा देखिएको महिला सशक्तिकरणको यो रुपको विकास गर्ने कारखाना आज सहकारी बनेको छ । वर्तमान तथ्य र इतिहासले त्यहि कुरालाई प्रमाणित गरेको छ, नेपाली समाजमा पुरुषको तुलनामा महिलाको साक्षरतादर भन्दा २० प्रतिशतले कमि छ । उच्च शिक्षामा महिलाको पहुँच अत्यन्त न्यून छ । सम्पति माथि उनिहरुको स्वामित्व एक तिहाई पनि छैन । नेपालको संविधान २०७२ ले लैङ्गीक समान्यताका सवालमा केहि नितीगत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कतिपय क्षेत्रमा अनिवार्य गरिएको यो व्यवस्थाले महिला सहभागीताको संख्यामा पछिल्लो समय केहि वृद्धि भएको देखिन्छ । तर यो वृद्धि कानुन पालनाका निमित्त मात्र छ कि व्यावहारिक प्रयोगमा पनि छ ? भन्ने कुरा मूल्यांकन गर्न आवश्यक छ । (पोखरेल २०२०) ।

कानुनी सशक्तिकरण

नेपालमा महिलाले जनसंख्याको आधार भन्दा बढी, ५१.५ प्रतिशत, हिस्सा ओगटेका छन् तै पनि राज्यको हरेक क्षेत्रमा पिछडिएका छन् । महिलाको उपस्थितीलाई कानुनी रुपमा मान्यता प्रदान गरिए पनि समाजमा महिला र पुरुषको भूमिका र अधिकारमा समानता छैन । अहिले पनि घरमूलि महिला २५.७ प्रतिशत मात्र छन् भने सम्पतिमाथि स्वामित्व भएकाहरु २६ र जमिनमा स्वामित्व भएकाहरु १९.७१ प्रतिशत छन् । महिलाको निजामति प्रशासनमा

प्रतिनिधित्व १७.५ र श्रममा सहभागिताको दर ५४ प्रतिशत छ, भने संविधानमा महिला अधिकार एवं मुलुकी संहितामा आफ्नालागि थुप्रै कानुनी व्यवस्था गरिएको भए पनि दूरदराजमा बस्ने महिलाहरूलाई यस बारे ज्ञान नै छैन । त्यसैले अन्याय, अत्याचार र हिंसा सहन बाध्य छन् । यस्तो नहोस् भन्न विद्यमान ऐन कानूनबारे कानुनी सचेतना एवं द्रुत न्यायिक प्रणालीको गठन गरिनु पर्दछ । कानुनी सचेतनाका लागि स्थानीय निकायले बार एसोसिएसन सँग समन्वय गरि मोबाइल टोली, साक्षरता कार्यक्रम चलाउनु पर्दछ । (संग्रौला, २०७६) ।

२.२ सहकारीको अवधारण र नेपालमा यसको विकासक्रम

नेपालमा सहकारी सुरुवातको सन्दर्भमा (ओली, २००१) ले उल्लेख गरे अनुसार नेपालमा सबै भन्दा पहिले ऋण सहकारीको संस्थाको स्थापना सन् १९५६ मा चितवन जिल्लामा भएको थियो । जसको उद्देश्य बाढीपिडीतहरूको पुनः स्थापना गर्नु रहेको थियो । यसपछि १९६३ मा सहकारी बैंकको स्थापना भयो जसले यसका सदस्यहरूलाई विधिवत रुपमा ऋणप्रदान गर्न थाल्यो । सन् १९६६ मा भूमिसुधार कार्यक्रम मातहत रहि बचत र ऋणलाई अनिवार्य व्यवस्थापन गर्न भूमिसुधार बचत सहकारी संस्था स्थापना भयो । १९६८ मा सहकारी बैंक कृषि विकास बैंकमा परिणत भयो जसको उद्देश्य सर्वसाधारणहरूलाई विधिवत रुपमा ऋण प्रदान गर्नु रहेको थियो । यस्तै भूमिसुधार सहकारी पनि १९७३ देखि कृषि विकास बैंकमा नै गाभियो । नेपालमा सन् १९७५मा साना किसान बैंकले सामुहिक पूँजीको अवधारणालाई साना किसान विकास कार्यक्रम मार्फत परिचित गराएको हो । नेपाल सरकारले २ ओटा सहभागि मुलुक बैंक र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकद्वारा बैंकिङ कार्यक्रम सुरुवात गर्‍यो । जुन कार्यक्रम गरिब महिला र पुरुषका लागि संचालन गरिएको थियो । सन् १९८२ मा ग्रामिण महिलाका लागि उत्पादन मुलुक ऋणको नाममा पहिलो पटक महिला केन्द्रित ऋण कार्यक्रम संचालन भएको थियो । ग्रामिण महिलाको लागि उत्पादन मुलुक ऋण कार्यक्रम अहिले ५५ ओटा जिल्लामा लागु गरिएको छ । निजी क्षेत्रद्वारा संचालित पहिलो कार्यक्रम निर्धन एउटा गैरसरकारी संस्था हो जसको स्थापना सन् १९९३ मा भएको थियो । सन् १९९१ मा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले गरिब सँग बैंक भन्ने अर्को नयाँ अवधारणालाई अगाडि ल्यायो । जुन भक्तपुरको गुण्डु गाउँमा पहिलो पटक सुरुवात गरिएको थियो । नेपाल सरकारले वंगलादेशबाट सुरुवात भएको लघुवित्तको नमुनालाई अवलम्बन गर्दै १९९२/९३

तिर नेपाल राष्ट्र बैंकको सक्रिय सहभागितामा २ ओटा विकास क्षेत्रमा ग्रामिण विकास बैंक स्थापना गरेको छ । (ओली, २००१) ।

२.३ महिलाहरुको अवस्था

दक्षिण एशियामा हेर्ने हो भने महिलाहरु सामाजिक रुपमा र आर्थिक स्थितिका आधारमा मानविय भेदभावपूर्ण जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् भारत जस्तो दक्षिण एशियाको ठुलो र विकसित मानिने राष्ट्रमा महिलाहरुको सम्पतिको अधिकारको प्रश्न छदैं छ । सामाजिक रुपमा भारतमा अधिकांश महिलाहरु घरदिवारको सिमा रेखा तोडेर बाहिर जान सक्दैनन् । धार्मिक दृष्टिकोणले पनि हिन्दु धर्मावलम्बी महिलाहरुले आफ्नो सासु ससुरा र पतिको सेवा गर्नु पर्ने र सामाजिक रुपमा परम्परागत मुल्य मान्यता अनुरूप चलनै पर्ने जस्ता महिलालाई अगाडि बढाउन बाधा पुऱ्याउने खालका सामाजिक संरचनाहरु अहिले पनि विद्यमान देखिन्छन् । बंगलादेश, पाकिस्तान जस्ता मुस्लिम धर्म विद्धमान रहेका देशहरुमा बुर्का लगाउनु पर्ने, बाहिर निस्कन बन्देज जस्ता विविध, धार्मिक, सांस्कृतिक वेवधानका कारण महिलाहरु अहिले पनि अगाडि बढ्न सकिरहेका छैनन् । अधिकांश महिलाहरु अहिलेको अवस्था सम्म पनि शिक्षा जस्तो आधारभूत मानव अधिकारबाट बञ्चित रहेका छन् । दक्षिण एशियामा नै प्रायः महिलाहरु शैक्षिक क्षेत्रमा पछाडि परिरहेका छन् । परम्परागत सामाजिक सोचका बाबजुत छोरा र छोरी बिच भेदभाव राखेर छोरीलाई स्कुल नपठाउनु र छोरालाई मात्र शैक्षिक अवसर प्रदान गर्नु ले पनि ज्ञात हुन्छ कि महिलाहरु विकासको पक्तिमा पछाडि परिरहेका छन् । महिलाहरुले बालबच्चा उत्पादन गर्ने, सामाजिक नियमलाई पालना गर्नु पर्ने र पुरुषहरु मात्र बाहिरी कार्य गर्ने भएकाले महिलाहरु मुलुकको आर्थिक विकासमा संलग्न नभएका देखिन्छन् भने अर्को पक्षले भने विकासमा पुरुषको तुलनामा महिलाको योगदान बढी देखाएको पाईन्छ । यद्यपि महिलाको आर्थिक विकासमा संलग्नता न्युन रहेको तथ्यांकहरुले देखाएको छ । (जेन, २००९) ।

नेपालमा महिलाको अवस्था कस्तो छ भने 'जहाँ नारीको पुजा हुन्छ त्यहाँ देवता रमाउने गर्दछन्' यो भावनार्थलाई पुष्टि गर्न हाम्रा वेद, पुराण लगाएतका धर्मग्रन्थ कही चुकेका छैनन् हिन्दु धर्मले महिलामाथि कुनै भेदभाव गरेको देखिदैन वरु महिला शक्तिको प्रचार गर्नुका साथै महिलालाई उच्च दर्जामा राखेको कुरा हाम्रा धार्मिक ग्रन्थहरुले महिलालाई दिएको स्थानबाट पुष्टि हुन्छ । माता, देवी, सरस्वती आदि नामबाट अहिले पनि महिला र महिला

शक्तिलाई सम्मान गरिरहेका छौं । तर यो सम्मान प्राचिन युगका महिलालाई मात्र दिइरहेका छौं । किन त्यहि व्यवहार उतार्न सकेका छैनौं ? यो सोचनीय विषय बन्न पुगेको छ । महिलाहरूले विगत देखि घरधन्दामा आफ्नो समय विताउने र बाहिरी कामको लागि पुरुषको भर पर्ने चलनको विकास भएसँगै महिलालाई कमजोर शक्तिको रूपमा चित्रण गर्न थालिएको इतिहासले बताउँछ । खास गरी नेपालमा महिलाहरूको अवस्था र स्थितिलाई नियालेर हेर्दा महिलाहरू पुरुष भन्दा धेरै पछाडि छन् भन्ने कुरा उनिहरूको शैक्षिक स्तर, राजनीतिमा भएको सहभागिता, सरकारी वा अन्य जुनसुकै क्षेत्रमा भएको सहभागिता, स्कूलहरूमा छात्राहरूको संख्या आदि कुराहरूबाट प्रष्ट हुन्छ ।

वास्तवमा गाउँघरमा त महिलाहरूले आफ्नो घरमा खाना पकाउने, खाना खुवाउने, बच्चाहरूको स्याहार गर्ने, भाडा माग्ने देखि लिएर घरको अन्य सबै काम गर्नु पर्दछ । तर पनि महिलाहरूलाई सन्तान उत्पादन गर्ने र पुरुषहरूको मनोरञ्जनको साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने चलन अझै पनि धेरै ठाउँमा देख्न सकिन्छ । यी घटना र हिंसा हुनुमा राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक चेतनाको अभाव नै प्रमुख कारण देखिन्छ ।

विगत केहि वर्षयता राजनैतिक चेतनाको विकास संगै महिलाहरूले पनि घरबाहिर निस्केर काम गर्न थालेको देख्न सकिन्छ । यसले के देखाउछ भने अन्य देशको तुलनामा राजनीति क्षेत्रमा नेपाली महिलाहरू धेरै अगाडि बढेका छन् । कानुनले नै महिलाहरूका लागि ३३ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । उत्पीडन, जनजाति, आदिवासी, दलित, पिछडिएका वर्गआदि महिलाका लागि निर्वाचनमा थप आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । महिलाका नाममा घरजग्गा पास गर्दा कम राजस्व तिरे हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसले महिलामा राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक चेतनाको विकास गर्न सहयोग गरेको छ । (रिजाल, २०७४).

ग्रामिण भेगका महिलाहरूको धेरै जसो आफुले ऋण लिएको पैसालाई अनुत्पादन क्षेत्रहरूमा लगानी गरिरहेका हुन्छन् । आफुले ऋण लिएको पैसा श्रीमान अथवा छोराको नाममा पसलहरूमा लगानी गरेका हुन्छन् । धेरै जसो अवस्थामा उनिहरूले लिएको ऋण श्रीमान तथा छोराहरूले नै लगानी गर्ने र पछि साँवा फिर्ता गरिदिने गर्छन् । जसले गर्दा ऋण लिने महिलाहरूमा आफ्नो लगानीबाट कति नाफा भयो र कति साँवा प्राप्त भयो भन्ने कुरा जानकारी हुदैन । परिवारमा पैसामा नियन्त्रण र प्रमुखदायी भुमिका महिलाहरू बलियो भएको

सुचक हो भन्ने मुद्दाहरु अबै उठ्न सकेको छैन । धेरै जसो महिलाहरुले श्रीमानको दुर्व्यवहार र दमनलाई ठुलो रुपमा लिएका हुँदैनन् । अब त महिलाहरुले आफैलाई कमजोर बनाउँद यदि मैले कुनै गल्ती गरिन भने श्रीमानले म प्रति राम्रो व्यवहार गर्नेछन् तर जब श्रीमान काम गरेर घर फर्कन्छन् । त्यतिबेला यदि मैले उनको हेरचाहा गरिन भने म प्रति नराम्रो व्यवहार गर्नु स्वभाविक हो भन्ने रुपमा लिएका हुन्छन् ।

माथि लेखकहरुले भनेका केहि कुरामा सहमत छु किनकि लिङ्ग प्रतिको भेदभाव समाजको स्थापनादेखि नै भएको पाइन्छ, अर्थात हिन्दु धर्मका पुरुषलाई देवता र नारी अर्थात महिलालाई पुरुषको दासी, सहयोगी जस्तो तल्लो स्थानमा राखेर हेरेको पाइयो । तर हिजो चुलो-चौकामा रुमल्लिएका महिलालाई आज सार्वजनिक स्थलमा उतारी समाज विकासको एउटा महत्वपूर्ण अंगका रुपमा उनिहरुलाई सहकारीले स्थापित गरेका छन् । एउटा सामान्य अति सामान्य आवश्यकता पूर्तिका लागि परिवारसँग आश्रित हुने लाखौं महिला आज सहकारीका माध्यमबाट आत्मनिर्भर बन्न पुगेका छन् । आर्थिक रुपमा असक्षम र बोझ ठानिएका हजारौं दिदि बहिनी आज सहकारीकै माध्यमबाट घरपरिवारको भरपर्दो आधार बनेका छन् ।

माथिका विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीको निष्कर्षबाट हामी के बुझ्न सक्छौं भने लघुवित्त भनेको सानो रकम हो जुन थोरै आम्दानी भएका ग्राहक प्रति लक्षित हुन्छ । गरिब जो वित्तिय सेवाबाट बञ्चित छन् त्यस्तो व्यक्तिहरुलाई स्वरोजगार बनाउने आम्दानि र सिपमूलक बनाउने एक कार्यक्रम हो । यसको लक्षित वर्ग विशेष गरि समाजमा जो पछाडि परेका छन् बञ्चित छन् । त्यस्ता गरिब अशक्त तथा महिलाहरु रहेको प्रष्टाईएको छ । त्यसै गरि विभिन्न कालखण्डमा महिला र पुरुषको सहभागिता, महिला र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण, समान नभएको जसले गर्दा असमानता भएको तथ्यलाई पनि नियाल्न सक्छौं । यसरी महिला र पुरुषमा असमानता ल्याउन खोज्ने प्रमुख कारक तत्व मलाई सामाजिकीकरण नै हो जस्तो लाग्यो ।

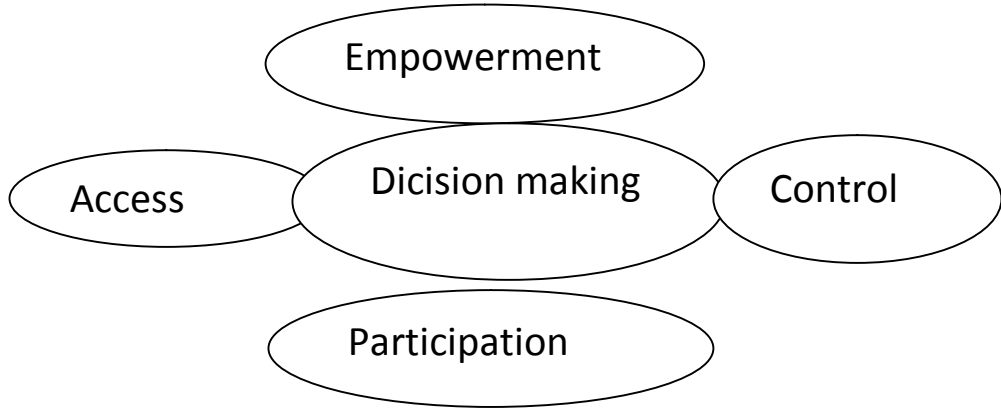
समाज विकासको क्रम सुरु भए देखि नै अर्थात सिकारी युगलाई पनि हेर्ने हो भने त्यो समयमा पनि पुरुषले सिकार गर्ने र महिलाले खाना पकाउने, घरको काम गर्ने र पुरुषको काममा सहयोग गर्ने जस्ता काममा सम्लग्न रहेको कुरा पहिलेका अध्ययनले देखाउँछ । जति जति समाज विकसित हुँदै गयो, यो विभेदको खाडल स्थापनाको सुरुको अवस्थामा कुनै

विभेद नभए पनि समाजमा महिलाहरूलाई आर्थिक शैक्षिक, राजनीतिक, रोजगारी, नेतृत्वदायी पहुँच र भूमिकाबाट वञ्चित पारिदै लगियो । समाजमा महिला र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण नै भिन्न हुँदै गयो । यसरी महिलाहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, धार्मिक र लैङ्गिक हिसाबले हेपिदै गए । असमानता, अन्याय, शोषण, विभिन्न अत्याचारको शिकार हुनु पर्ने विभिन्न महिला आन्दोलनका कारण वर्तमान अवस्थामा केहि सकारात्मक कदमका संकेतहरू देखिए पनि सदियौं देखि चलि आएका संस्कार, प्रथा, महिलाप्रतिको अन्धविश्वास र पृथिसत्तात्मक सोचका कारण हालसम्म पनि महिला र पुरुषविच विभेद कायमै छ ।

यसरी धेरै जसो लेखकहरूमा महिलाको यस्तो दयनिय व्यवस्थालाई सुधार गर्नु स्वयम महिला तथा राष्ट्रका लागि लाभदायक र महिलाको सशक्तिकरण गर्न आर्थिक पक्ष महत्वपूर्ण पक्ष हो भनि आर्थिक पक्षलाई जोड दिएको छ । धेरै जसो लेखकहरूमा महिला सशक्तिकरणको लागि आर्थिक पक्ष जस्तै ऋणको पहुँचले महिलाहरूलाई आम्दानी गर्न सक्ने, आम्दानीमा नियन्त्रण भएपछि अन्य पक्षमा पनि सुधार आउने कुरालाई बढि जोड दिएको छ । त्यस्तै यि अध्ययन तथा लेखकहरूमा शक्ति, राजनिति र सत्ता जस्ता पक्षहरूको कुनै चर्चा गरिएको भेटिएन जुन तत्वहरू पनि सशक्तिकरणको लागि आवश्यक छ ।

२.४ अवधारणात्मक ढाँचा

Sara Longue ले सशक्तिकरणको विश्लेषण गर्ने क्रममा सशक्तिकरण र समान्यताका सम्बन्धमा चर्चा गरेकी छिन् । उनका अनुसार महिला सशक्तिकरण भन्नाले पुरुषले सरह विकासका कार्यक्रमहरूमा समान स्तर र सहभागी हुन पाउनु अनि स्रोत र साधनमा समान नियन्त्रण र प्रतिफल प्राप्त गर्नु हो । वास्तवमा यस विश्लेषणको विकासमा महिला सहभागिता वा सशक्तिकरणको औचित्यका रुपमा महिलाहरू आफैँ जागृत भई गरिबीबाट मुक्त हुनुलाई अगाडि सारेको छ । परम्परागत दृष्टिकोण अनुसार समानता भन्नाले एवम् आर्थिक क्षेत्रमा बराबर हुनु हो तर Sara Longue ले समानतालाई यस प्रकार प्रट्याएकी छिन् :

माथिको चित्रअनुसार समानताको तहगत स्तरिकरण हुन्छ । त्यसैले महिलाको विकासमा कल्याणकारी समानतालाई मात्र जोड नदिई समग्र समानतालाई जोड दिनुपर्दछ । जति बढी समानता हुन्छ, त्यति बढी महिला विकास र सशक्तिकरण भएको कुरा माथिको चित्रबाट थाहा पाउन सकिन्छ । स्रोत साधनमा समान पहुँच हुन सकेमा पनि महिलाको सशक्तिकरण उच्च हुन्छ । (Longue, 2011)

वैचारिक रुपरेखामा महिलाको संस्थागत विकास महिला सशक्तिकरणका लागि अत्यावश्यक सर्तहरु मध्ये एक हो । एक पटक तिनिहरु समुहमा संगठित भए पछि, उनिहरुले आफ्नो विश्वास निर्माण गर्न सक्दछन् त्यसै गरी वैचारीक रुपरेखामा सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक पक्षहरु सामेल गरिने छ । र उनिहरुको चासो प्रक्षेपण गर्न सामुहिक शक्ति बढाउन सक्दछन् आर्थिक र सामाजिक सुविधाहरुको विकासमा पहुँच बढाउन सक्दछन् यो अध्ययन दुई पक्षमा केन्द्रित छ , महिला सशक्तिकरण र महिलाको आर्थिक स्थिती ।

अध्याय -३ अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धान गर्नु अघि अध्ययनकर्तालाई त्यो ठाउँको बारेमा विशेष ठोष कुरा पत्ता लगाउन उपयुक्त स्थानको छनोटको आवश्यकता पर्दछ । र अनुसन्धान गर्दा के सबै भन्दा महत्व छ त्यसको बारेमा विशेष निष्कर्ष निकाल्नका लागि नै अनुसन्धान गरिन्छ । यो अनुसन्धान पूर्ण रूपमा संख्यात्मक रगुणात्मक विधिमा आधारित छ । यो विधिको प्रयोग गरी अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाको आर्थिक अवस्थाका साथ साथै सामाजिक र शैक्षिक अवस्थाको बारेमा पनि वर्णन गरिएको छ । यो क्षेत्रमा महिलाहरूको लघुवित्त कार्यक्रम लागु भए देखि विगतदेखि वर्तमानसम्म आइपुग्दा कस्तो प्रभाव रह्यो त्यसलाई प्रभाव पार्ने कारक तत्वहरू के-के हुन ? यी सबै कुराको तुलनात्मक अध्ययन र खोजि गर्ने कोसिस गरिएकोछ । जसको लागि अहिलेसम्म प्राप्त लेख, रचना, शोध कार्य तथा यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन तथाडक आदिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धानको क्षेत्र छनोट

यस अध्ययनको लागि कैलाली जिल्लाको लम्कीचुहा नगरपालीका वडा नं. २ लम्की कैलाली स्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थालाई लिइएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भनेको आर्थिक क्षेत्रमा महिलाको कस्तो स्थिती छ भनि हेर्नु रहेको छ । लम्कीचुहा नगरपालीकामा धेरै भन्दा धेरै सहकारी रहेता पनि यो एकमात्र यस्तो सहकारी हो जहाँ नाफा भन्दा पनि महिलाको क्षमता उनिहरूको पहिचान, आर्थिक सम्पन्नता सशक्तिकरण जस्ता पक्षलाई बाहिर ल्याउनको लागि उक्त सहकारीले ठुलो भुमिका खेलेको छ । त्यस कारण आफु पनि स्थानीय सदस्य भएको कारणले त्यस संस्थाका सम्पूर्ण सदस्यसँग नजिकको सम्बन्ध विस्तार गरी गहन अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्यका साथ उक्त क्षेत्र र सहकारीलाई अध्ययनको विषयवस्तु बनाएकी छु । अन्त्यमा भन्नु पर्दा अहिले सम्म त्यस संस्थासँग आवद्ध रहि यस क्षेत्रमा अहिले सम्म कसैले पनि अध्ययन नगरेको हुनाले र अध्ययन नभएकोले मैले उक्त संस्थालाई नमूनाको रूपमा लिई अध्ययन गरेकी छु ।

३.३ तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत

अध्ययनको क्रममा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारको तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यस्तो तथ्याङ्क संकलनको लागि प्राथमिक र द्वितीय दुवै प्रकारको स्रोत अवलम्बन गरियो छ । जुन लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थाको महिला सदस्यहरु प्राथमिक स्रोतको रूपमा रहयो भने द्वितीय स्रोतको लागि विभिन्न पुस्तकहरु, पत्रपत्रिका, र त्यस संस्थाको प्रतिवेदनहरु उपयोग गरियो ।

३.४ नमूना छनोट

समग्र क्षेत्रको अध्ययन गर्न कठिन हुनाले अनुसन्धान सुविधाको लागि समग्रको प्रतिनिधित्व हुने गरि केहि अंश छनोट गरि अध्ययन क्षेत्रको स्थायी रूपमा बसोबास गर्ने महिलाहरुबाट नै अध्ययनका लागि आवश्यक सुचना जानकारी संकलन गरिएको छ । यस संस्थामा १६ वटा समूहमा रहेका जम्मा सदस्य संख्या २२० रहेका छन् । त्यस मध्ये अध्ययन क्षेत्र नजिक रहेको सफल कृषक समूहमा ४० जना महिला सदस्य रहेका छन् । सबै भन्दा पहिला यस सफल कृषक नाम गरेको समूहको सम्पूर्ण महिला सदस्यहरुको सुची बर्णनुक्रम अनुसार बनाईयो र ४० जना महिलाहरुमा १० जना महिलाहरु यस संस्थामा भखरै परिवेश गरेका रहेछन् र सहकारीको बारेमा त्यति जानकारी नभएकोले तिनीहरुसँग अन्तरवार्ता लिदा खासै तथ्याङ्क नआउने हुनाले तिनीहरुलाई सोधपुच्छ गरिएन र ३० जना महिला मध्ये नै ३ जना महिला सदस्य सँग वैयक्तिक अध्ययन पनि गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधिहरु

३.५.१ प्रश्नावली

तथ्याङ्क संकलनका क्रममा छनोटमा परेका सदस्यहरुबाट उनिहरुको व्यक्तिगत जानकारी, आम्दानी खर्च लगानी, व्यवसाय ऋण सहकारीमा लागे पछि भएको फाइदा उनिहरुमा सहकारीमा लागे पछि आएको परिवर्तन, महिला र पुरुष विचको सम्बन्धमा आएको परिवर्तन आदिका बारेमा जानकारी लिनका लागि प्रश्नावलीको प्रयोग गरियो ।

३.५.२ अन्तरवार्ता

तथ्यांक संकलनका क्रममा मैले त्यस संस्था तथा त्यहाँ संलग्न महिला सदस्यहरुमा प्रश्नावलीको माध्यामबाट उक्त संस्थाले समाजमा ल्याएको परिवर्तन, त्यसले पुऱ्याएको फाईदा, के कस्तो कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन् । कुन समुदाय लाभान्वित भएका छन् । महिलाको नामको कस्तो अचल सम्पति छ भनी, वार्षिक आम्दानी, सहकारीको स्थापनाले महिला र पुरुष विच कस्तो खालको सम्बन्ध विकास हुने अन्तरक्रिया तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रममा के कस्तो संलग्नता छ, ऋण लिने तथा दिने प्रक्रिया कस्तो छ, कस्तो खालको कामको लागि ऋण लगानी गर्ने, कस्तो समुहलाई बढी जोड दिएको छ जस्ता विविध प्रश्नहरुको विस्तृत जानकारीको लागि पनि अन्तरवार्ता विधि पनि प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.३ अवलोकन

अनुसन्धानको क्रममा त्यस संस्थाको गतिविधि वा महिलाहरुमा परेको प्रभावलाई बुझ्नको लागि अवलोकन विधि पनि अवलम्बन गरियो । अवलोकन विधि आफुले अध्ययन गर्न लागेको विषय वस्तुको बारेमा कतिपय प्रश्नहरु सोध्न कठिन र उत्तरदातालाई उत्तर दिन गाह्रो हुने हुदा र प्रत्येक्ष दृश्य देखेर सबै कुरा थाहा हुने हुदा अवलोकन विधिको प्रयोग द्वारा तथ्याङ्क संकलन गरियो ।

३.६ वैयक्तिक अध्ययन

विस्तृत अध्ययनका लागि मैले ३ वटा वैयक्तिक अध्ययन गरेकी छु । वैयक्तिक अध्ययनको लागि २ जना क्षेत्री समुदायकी महिला रहेकी छिन् भने अर्को एक जना वि.क.समुदायकी महिलाको वैयक्तिक अध्ययन गरिएको छ । एक जना महिला जो आफ्नै श्रीमान तथा घरपरिवारबाट पिडित भएर यस संस्थाको सहयोगमा आफ्नो बाख्रा पालन व्यवसाय गरी जीवनयापन गर्न सक्षम भएकी, अर्को वृद्धा महिला जो बुढेसकालमा छोरा बुहारीले नहेरे पछि बाध्य भएर आफ्नो व्यवसाय गरेकी छिन् । भने अर्को महिला जो घर तथा श्रीमानको सहयोगमा कुखुरा पालन जस्तो आधुनिक व्यवसाय गर्न सफल छिन् ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण

अध्ययनको लागि छनौटमा परेका उत्तरदाता संग तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा अर्न्तवार्ता, अवलोकन छलफलका माध्यामबाट संकलन गरियो । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान विधिमा तथ्याङ्क संकलन गर्दा विभिन्न विधिद्वारा कार्य वा अध्ययनहरु गरियो । यस विधिमा सहकारीमा लागेका महिलाहरुको आर्थिक र सामाजिक स्थितीको बारेमा अध्ययन गर्दा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान विधिबाट अध्ययन गरियो । प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट संकलन गरिएका तत्वहरुलाई प्रस्ट पार्नका लागि तालिका र सैद्धान्तिक आधारको व्याख्या विश्लेषण द्वारा तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण गरियो । जुन विधिमा वर्तमान समयमा अस्तित्वमा रहेका अवस्थाहरुका बारेमा सुचना संकलन गरी तिनीहरुको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक स्थितिका बारेमा पनि सबै पक्षको विवरण तयार गरी वर्णन गर्ने भएकाले यस विधिमा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारको तथ्यमङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.८ अध्ययनको सिमा

विभिन्न पक्षको अध्ययनको लागि स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ । स्रोत साधनको अभावले गर्दा अध्ययन क्षेत्रको सम्पूर्ण पक्षको अध्ययन गर्न सकिदैन । यो अध्ययनले पनि उक्त सिमाभित्र रहेर गरिएको छ । साथै एउटा सहकारीको मात्र अध्ययन भएकाले सम्पूर्ण सहकारीलाई समेट्न सकिदैन । साथै यो अध्ययन सिमित क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित भएको हुदा यसले अन्य गाँउपालिका र नगरपालिकाका महिलाहरुको सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक जस्ता पक्षमा पूर्ण रूपले प्रतिनिधित्व गर्न सकेको छैन । यस अध्ययनबाट निस्किएको परिणामले सबै क्षेत्रका जातजातिय, धर्म, संस्कृति आदि अपनाउने महिलाहरुमा पूर्णतया प्रतिनिधित्व गर्न सकेको छैन ।

अध्याय-४ उत्तरदाताको पृष्ठभूमि

४.१ अध्ययन क्षेत्रको पृष्ठभूमि

४.१.१ लम्कीको ऐतिहासिक रूपरेखा

लम्कीचुचा नगरपालिका नेपालको ७ नम्बर प्रदेश, सेती अञ्चल कैलाली जिल्लामा पूर्वपश्चिम महेन्द्र राजमार्गसँग जोडिएको एक नगरपालिका हो । जुन विश्वको नक्शामा भौगोलिक हिसाबले ८१ डिग्री १७ मिनेट ३० सेकेन्ड पूर्वी देशान्तर र २८ डिग्री ३५ मिनेट देखि २८ डिग्री ४४ मिनेट उत्तरी अक्षांशमा अवस्थित रहेको छ । लम्कीचुहा नगरपालिका १३ कि.मि. पूर्वमा रहेको कर्णाली नदिसँग जोडिएको छ । यसको उत्तरतर्फ मोहन्याल गाउँपालिका, पश्चिममा बर्दगोरिया गाउँपालिका, पूर्वमा कर्णाली नदी तथा बर्दिया जिल्ला, दक्षिणमा जानकी गाउँपालिका र दक्षिण पश्चिममा जोशीपुर गाउँपालिका पर्दछ । लम्कीचुहा नगरपालिका २०७१ साल वैशाख २५ गते घोषणा गरिएको हो भने २०७३ फागुन २२ गतेदेखि तत्कालिन प्रतापुर गा.वि.स. का सबै वडाहरू यस नगरपालिकामा मिसाएर १० वडामा विभाजन गरिएको हो । यस क्षेत्रको औसत तापक्रम ४१ डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम १० डिग्री सेल्सियस रहेको पाइन्छ ।

यस नगरपालिकाको जम्म घरधुरी १४,७५७ र कुल जनसंख्या ७५,४२५ रहेको छ, जस मध्यमे पुरुषको संख्या ३५,४०८ र महिलाको संख्या ४०,०१७ रहेको छ । कुल ११ वटा वडा मध्ये मेरो अध्ययनको क्षेत्र रहेको २ नं. वडाले मुख्यतया लम्कीलाई चिनाउँछ ।

४.१.२ अध्ययन क्षेत्रको छोटो चिनारी

लम्कीचुहा नगरपालिकाको वडा नं.२ लम्की बजारमा अवस्थित यस श्री जनज्योती सहकारी संस्थाको स्थापना २०६२ साल मंसिर २७ गते भएको हो । यस संस्थाको कार्यालय वडा नं. २ मा रहेता पनि सदस्यहरू चाहि विशेषगरी वडा नं.२,४ का महिलाहरू यस सहकारीको सदस्यको रूपमा रहेका छन् । पुरुष विना महिलाले पनि केहि गर्न सक्दछन् भन्ने बलियो प्रमाणको रूपमा रहेको यस सहकारीमा महिला त्यसमा पनि यसको संचालक समितिको रूपमा विभिन्न जातजातिका महिलाहरूको संलग्नता रहेको छ । यस सहकारीलाई अभ्

व्यवस्थित तथा सहि तरिकाले चलाउनका लागि यस सहकारीमा चार वटा समितिहरु रहेका छन् । जस्तै एकमा संचालक समिति, दुईमा लेखा समिति, तीनमा ऋण समिति तथा चारमा सल्लाकार समिति जस्ता समितिहरु रहेका छन् जसको मुल्याङ्कन गर्ने कुल १२ जना महिलाको उपस्थिति छ ।

यस सहकारीलाई सहि तरिकाले व्यवस्थित गर्नका लागि वडा नं. २,४ का सदस्य संख्या हेरि कुल १६ वटा समूहमा सदस्यहरुलाई वर्गिकरण गरिएको छ । यो एउटा त्यस्तो सहकारी हो, जुन नाफा मुलक भन्दा पनि नितान्त रुपले महिलाको विकासको लागि अधि बढेको छ । उक्त १६ वटा समूहको नाम तथा पैसा उठाउने दिन यस प्रकार छ ।

क्र.स.	समूहको नाम	स्थान	पैसा उठाउने दिन
१	प्रगतिशिल कृषक समुह	लम्की	१
२	कमलको फुल कृषक समुह	थकालीपुर	१
३	दामन टोल कृषक समुह	दामन टोल	२
४	तिलकपुर कृषक समुह	तिलकपुर	२
५	कान्छी बजारकृषक समुह	कान्छी बजार	३
६	सफल कृषक समुह	बलिया	४
७	बघौरा कृषक समुह	बघौरा	५
८	सयपत्री कृषक समुह	चौँरी	६
९	कौवापुर कृषक समुह	कौवापुर	७
१०	कोकीला कृषक समुह	भुरुवा	९
११	अम्मरपुर कृषक समुह	अम्मरपुर	११
१२	राजीपुर कृषक समुह	राजीपुर	१२
१३	मिलन चोक कृषक समुह	मिलन चोक	१४
१४	साँघा बारी कृषक समुह	साँघा बारी	१५
१५	सृजना कृषक समुह	मोतिपुर	१७
१६	थापा टोल कृषक समुह	थापा टोल	१८

यो संस्था नितान्त रुपले महिलालाई लक्षित गरि सञ्चालन गरिएको हो । हामी धेरै सहकारीहरु देख्न सक्छौ । जहाँ प्रत्यक्ष रुपमा त्यसको सञ्चालन समितिबाट मात्र पैसाको लगानी गरी संगठन सञ्चालन गरिएको हुन्छ, तर यो सहकारीमा प्रत्येक सञ्चालक समिति

देखि लिएर साधारण सदस्य (अथार्त बचत) कर्ता सम्म प्रत्येकको शेयरमा समानता छ, सबैको बराबर हक छ । यो संस्थालाई कसैले पनि व्यक्तिगत रूपमा मेरो भन्नमिल्ने कुनै अवस्थानै छैन, यो संस्थालाई सबैले हाम्रो संस्था भन्ने हेतुले अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

यो सहकारीको आफ्नै किसिमका नितीनियम छन् । प्रत्येक महिना जम्मा गरेको पैसालाई ५ वर्ष सम्म निकाल्न दिइदैन । तर ५ वर्ष पछि चाहि आफ्नै स्वईच्छाले राख्न तथा निकाल्न पाइन्छ । यस सहकारी संस्थामा पहिला समुहको गठन गरिदो रहेछ । त्यस पछि उनिहरूले महिना महिनामा बचत गर्नु पर्ने महिना महिनामा बैठक वस्तु पर्छ र उनिहरूले यसरी बचत गरेको एक वर्ष पुगेपछि मात्रै ऋण मागेमा समुहको ३ जनालाई साक्षी राखेपछि ५०,००० देखि १ लाख सम्म पाइने र त्यो भन्दा माथि २ लाख देखि ५ लाख सम्मको लागि धरौटी राख्नु पर्ने तथा घरको सदस्यको सहमति आवश्यक पर्छ । धरौटी राख्ने जग्गा यदि उक्त महिला सदस्यको नाममा छ भने मात्र ऋण उपलब्ध गराइन्छ । महिलाको नाममा जग्गा नभएमा ऋण पाइदैन ।

४.२ उत्तरदाताको पृष्ठभूमि

यो एउटा त्यस्तो सहकारी हो । जहाँ महिला र पुरुष दुबैको सहभागिता छ । सञ्चालक समिति, लेखा समिति, ऋण समिति, सल्लाकार समिति देखि साधारण सदस्यहरू महिला र पुरुष दुबैको संलग्नता छ ।

निर्णय प्रक्रियामा महिला

महिलाहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण र बोल्न नसक्नुको कारण घरायसी निर्णय प्रकृया र विभिन्न निकायहरूमा उनिहरूको निर्णयलाई वेवास्त गर्ने अवस्था भएको हो । तर आजकाल त्यहाँबाट प्राप्त हुने ऋणले हामी आफैले घरमा घरायसी खर्च चलाउन सक्ने, श्रीमानले गरेको व्यापारमा सहयोग गर्न पाएको आफैले साना-साना व्यापार सञ्चालन गरी आमदानी गर्न सके पछि घरमा निर्णय प्रकृयामा पनि वृद्धि भएको छ भन्ने कुरा अनुसन्धानका क्रममा महिलाहरूले बताए । घर भित्र हुने निर्णय प्रकृया अन्तर्गत घरमा आवश्यक पर्ने सामानहरू किन्ने छोरछोरीको पढाई तथा स्वास्थ्य आदि कार्यमा महिलाहरूको संलग्नता वृद्धि भएको वा उनिहरू सँग पनि सल्लाह गरेर मात्रै घरमा निर्णय लिने गरेको महिलाहरूले बताए ।

आर्थिक स्तरमा महिलाको पहुँच

यस तहमा महिलाहरू पहिला भन्दा अहिले आफ्नो हकको लागि आवाज उठाउन थालेका छन्। पहिला घरमा बस्नु पर्छ, घरको काम जति सबै महिलाले गर्नु पर्दछ, भन्ने प्रचलन थियो भने अहिले हामी घर बाहिर जान्छौं र बाहिरी परिवेशलाई राम्ररी बुझेका छौं । हामीले चाहेमा घरको र बाहिरको काम पनि समाल्न सक्छौं भने र आवाज उठाउने हुनाले अहिले महिलाको पहुँच पनि एकदमै बढेको छ । महिलाहरू पनि बाहिर गएर व्यापार, व्यवसाय, नोकरी गर्न थालेको हुँदा घरपरिवारले हेर्ने दृष्टिकोणमा पनि परिवर्तन आएको कुरा महिलाहरूले बताए ।

सशक्तिकरण

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका विभेद र हिंसाको अन्त्य गरी महिलाहरूको हक तथा अधिकारको सुरक्षा र प्रवर्द्धनको लागि राज्यले अधिकारमा आधारित विकास अवधारणाको अवलम्बन गरी नितीगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका साथै विकास कार्यक्रमहरू संचालनगरी विभेदकारी कानुनहरू हटाई हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूलाई सहभागिता गराई महिलाहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई वृद्धि गर्नु नै महिला सशक्तिकरण हो । तर जे जस्तो भनिए पनि सबै महिलाहरू अबै पनि सशक्त भएको देखिदैन, गरिब, पिछडिएका महिलाहरू अबै पनि अगाडि बढ्न सकिरहेका छैनन्, केहि महिलाहरू आफ्नो पावर देखाएर सशक्त भएका छन् भने कुनै महिलाहरू शिक्षित भएर आफ्नो लागि आवाज उठाएर, लडेर अगाडि बढेका छन् भने गरिब जो असशक्त छन्, अशिक्षित छन् उनिहरू अब सशक्त बन्न नसकेको कुरा यस अध्ययनबाट पाउन सकिन्छ ।

नियन्त्रण

महिला र पुरुषको स्रोत, श्रमशक्ति र तिनीहरूको परिचालनबाट प्राप्त फाइदा र आर्जित स्रोत समान हक छ कि छैन भनि विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । महिला र पुरुषमा पहिलाको भन्दा अहिले धेरै कुरामा परिवर्तन आएको कुरा देखियो महिला र पुरुषमा समान हक, अधिकार छ, भनेता पनि कुनै न कुनै कुरामा महिलालाई कमजोर नै मानिएको पाउन सकिन्छ । महिलामा पुरुषको नियन्त्रण अबै पनि छ । तर केहि मात्रामा कम छ तर महिलाहरू पनि

समान हक, अधिकारमा हाम्रो पनि सहभागिता होस् भन्ने कुरामा आवाज उठाउन थालेकोले समाज पहिलेको भन्दा अहिले विस्तारै परिवर्तन हुँदै आइरहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

४.२.१ जाति जनजातिय संरचना

यस संस्थामा संलग्न अधिकांश महिलाहरु ब्राम्हण र क्षेत्रि समुदायका रहेका छन् भने केहि मात्रामा दमाई, लोहार, वि.क.ओड तथा सोडारीको संलग्नता रहेको पाइयो । यसरी हेर्दा यो अध्ययनले कैलाली जिल्लाको लम्की एउटा ब्राम्हण र क्षेत्रि समुदायको वर्चस्व रहेको स्थान हो भनि पहिचान गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १ : जाति जनजातिय संरचना

जाति जनजाति	जम्मा संख्या	प्रतिशत
ब्राम्हण	९	३०
क्षेत्री	९	३०
दमाई	३	१०
लोहार	२	६.६७
वि.क.	१	३.३३
ओड	१	३.३३
सोडारी	५	१६.६७
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यसरी माथिको तालिका नं.१ बाट प्राप्त हुन्छ की यस संस्थामा सबै भन्दा बढी (३० प्रतिशत) ब्राम्हण र क्षेत्रिका महिलाहरु छन् भने सबै भन्दा कम (३.३३ प्रतिशत) वि.क.र ओड महिलाको संलग्नता रहेको छ ।

४.२.२ धार्मिक संरचना

यस संस्थामा जसरी जातिय प्रभुत्तो रहेको छ त्यसै गरी धार्मिक प्रमुख पनि उस्तै रहेको छ । नेपाल परम्परागत रुपमा हिन्दु धर्मलाई एकदमै महत्वपूर्ण मानिँदै आएकोले पनि होला यस अध्ययनमा छानिएका महिलाहरु पनि अधिकांश रुपमा हिन्दु नै रहेको पाइयो ।

तालिका नं. २ : धार्मिक संरचना

धर्म	जम्मा संख्या	प्रतिशत
हिन्दु	२१	७०
क्रिश्चियन	९	३०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं. २ बाट यो प्रष्ट हुन्छ, की त्यस संस्थामा अधिकांश महिलाहरु हिन्दु धर्ममा विश्वास गर्दछन् । भने सम्पूर्ण महिलाहरुको (३० प्रतिशत) ले मात्र क्रिश्चियन धर्ममा विश्वास गर्दछन् ।

४.२.३ वैवाहिक अवस्था

विकसीत देशको तुलनामा नेपालमा महिलाहरुले सानै उमेरमा विवाह गर्दछन् । मैले अध्ययन गरेको यस क्षेत्रका महिलाहरुको पनि १८ देखि २४ वर्ष सम्म अधिकांशको विवाह गरी पहिलो बच्चा जन्मिसकेको पाईएको छ । मैले अध्ययन गरेको महिलाहरुमा पनि अधिकांश विवाहित नै रहेका छन् । भने केहि मात्रामा अविवाहित तथा विधवा महिला छन् ।

तालिका नं.३ वैवाहिक अवस्था

वैवाहिक अवस्था	जम्मा संख्या	प्रतिशत
विवाहित	२४	८०
अविवाहित	५	१६.६७
विधवा	१	३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.३अनुसार अधिकांश महिलाहरु विवाहित रहेको पाइयो भने, (१६.६७ प्रतिशत) महिलाहरु अविवाहित र (३.३३ प्रतिशत) महिलाहरु विधवा भएको पाइयो ।

४.२.४ पारिवारीक संरचना

यस अध्ययनमा रहेका अधिकांश महिलाहरु एकल परिवारमा नै रहेको पाइयो भने केहि कम मात्रामा मात्र संयुक्त परिवारमा रहेको पाइयो । परिवारमा सदस्यहरुको संख्या थोरै हुनुलाई सानो परिवार भनिन्छ । सानो परिवारको रूपमा एकल परिवारलाई लिन सकिन्छ । एकल परिवारमा बस्ने मानिसको संख्या कम हुने हुनाले आधारभूत आवश्यकताका साथ साथै अन्य आवश्यकता पुरा गर्न पनि सजिलो हुन्छ । सानो परिवारमा हुने परिवारका सदस्यहरुले उच्चत समयमा पोषिलो खाना, मौसम अनुकूलको लुगाफाटा, उपयुक्त किसिमको बसोबास, स्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, मनोरञ्जन सुरक्षा लगायतका अवसरहरु सहज रूपमा प्राप्त गर्न सक्दछन् । सिमित आम्दानीले पनि धेरै कुराहरु उपलब्ध गराउन सकिन्छ । परिवारका सबै सदस्यहरु बिचमा माया, ममता, आपसी सहयोग प्राप्त हुनुका साथै सम्बन्धहरुमा पनि सुमधुर हुन्छ । यसरी राम्रो किसिमको सेवा र सुविधा उपयोग गर्न पाउने भएकोले गुणस्तरीय जीवन विताउन सानो परिवारको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले उहाहरु संयुक्त परिवारमा भन्दा एकल परिवारमा बस्न बढी रुचाउनु हुदो रहेछ । पारिवारिक संरचनालाई तल तालिका नं. ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं.४: पारिवारिक संरचना

परिवारको प्रकार	जम्मा संख्या	प्रतिशत
संयुक्त	८	२६.६७
एकल	२२	७३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.४ बाट के प्रष्ट पार्न सकिन्छ भने यस अध्ययनमा विशेष गरी ब्राम्हण र क्षेत्री समुदायका महिलाहरुको संख्या बढी पाइएकोले ब्राम्हण र क्षेत्री समुदायमा आफ्नो इच्छा लागे सम्म सँगै बस्ने र परिवारका सदस्यहरु बढ्दै गएमा र सँगै बस्न इच्छुक नभएमा परिवारको सल्ला अनुसार अलग-अलग बस्न थाल्दछन् ।

४.२.५ परिवारको आकार

नेपालको ग्रामीण भेगका अधिकांश परिवारको आकार ठुलो सामान्यतया संयुक्त परिवारमा रहेका हुन्छन् पछिल्लो समयमा आएर आधुनिकीकरण तथा पश्चिमीकरणको प्रभावले गर्दा मानिसहरु दिनानु दिन संयुक्त परिवारबाट एकल परिवार तर्फ आर्कषित हुन थालेका छन् । एकल परिवारमा महिलाहरुलाई संयुक्त परिवारको तुलनामा केहि स्वतन्त्रता मिल्ने आफ्नो निर्णय प्रकृयाको पनि कदर हुने बताइयो ।

तालिका नं.५: परिवारको आकार

परिवारको संख्या	जम्मा संख्या	प्रतिशत
१ देखि ३ सम्म	२	६.६७
४ देखि ६ सम्म	२५	८.३३
७ देखि १० सम्म	३	१०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यसरी तालिका नं.५ अनुसार यहाँका अधिकांश महिलाहरुको (८३.३३ प्रतिशत) परिवारको आकार ४ देखि ६ जना रहेको छ भने १ देखि ३ जना परिवार हुने उत्तरदाताहरुको संख्या न्युन (६.६७ प्रतिशत) रहेको छ । यसरी परिवारको आकारले पनि महिलाहरुको गतिशिलता, स्वतन्त्रता, सहभागिता र पहुँचलाई प्रभाव पार्ने कुरा अध्ययनले देखाएको छ ।

४.२.६ शैक्षिक अवस्था

नेपालको कैलाली जिल्लामा अवस्थित लम्कीमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । यहाँ धेरै शैक्षिक संस्थाहरु स्थापना भएका छन् । तर पनि मेरो यस अनुसन्धानमा अशिक्षित महिलाहरुको मात्रा एकदमै धेरै देखिएको छ भने एस.एल.सी. भन्दा माथि क्याम्पस तहमा पढ्ने महिलाहरुको संख्या न्युन भेटियो । यसबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि नेपालमा महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था अबै पनि कमजोर नै छ ।

तालिका नं.६: शैक्षिक अवस्था

शैक्षिक पृष्ठभूमि	महिलाहरुको संख्या	प्रतिशत
निरक्षक	१२	४०
साक्षर	२	६.६७
माध्यामिक	५	१६.६७
१० जोड २	७	२३.३३
स्नातक	४	१३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यसरी माथिको तालिका नं.६ बाट के प्रष्ट पार्न सकिन्छ भने अधिकांश महिलाहरु १० जोड २ तह सम्म आफ्नो योग्यता पुऱ्याउन सकेको देखिन्छ भने सबै भन्दा कम (६.६७ प्रतिशत) सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने महिलाहरु रहेका छन् त्यसै गरी माध्यामिक तह सम्म पढ्ने महिलाहरु (१६.६७प्रतिशत)छन् भने क्याम्पस सम्म अध्ययन गरेका महिलाहरु (१३.३३ प्रतिशत) पाइयो ।

४.२.७ आम्दानीको मुख्य स्रोत

तालिका नं.७: परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत

आम्दानीको स्रोत	महिलाको संख्या	प्रतिशत
कृषि	२०	६६.६७
नोकरी	६	२०
व्यापार	४	१३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

उत्तरदाताको मुख्य आयस्रोत कृषि, नोकरी, व्यापार तथा उद्योगधन्दा कुन हो भनी सोधिएको प्रश्नमा सहभागि महिलाको जवाफ उद्योगधन्दामा कुनै जवाफ आएन । सबै भन्दा बढी कृषि

भन्नेमा (६६.६७ प्रतिशत) तथा सबै भन्दा कम व्यापारमा (१३.३३ प्रतिशत) पाइयो । नोकरी गर्ने महिलामा धेरै जसो गैर सरकारी संस्था जस्तै सहकारीमा सामान्य पदमा रहेर काम गरेको पाइयो । त्यसमध्ये केहि महिलाहरु निजि शिक्षण संस्थामा प्राध्यापन क्षेत्रमा आवद्ध रहेका छन् ।

४.२.८ वार्षिक आम्दानी

मुख्य पेशाको रूपमा कृषिलाई मान्ने यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुलाई तपाइको वार्षिक आम्दानी कति हुन्छ भन्ने प्रश्नमा कृषक महिलाहरुले भने कृषिलाई नै आफ्नो आम्दानीको पेशा बनाएर काम गरेमा कृषि देखि राम्रो कमाई हुने उहाँहरुले बताउनु भयो । हामी दिन रात मिहिनेत गर्दछौं र मिहिनेत गरेको फल हामीलाई प्राप्त हुन्छ । सधै नाफा नै हुन्छ भन्ने हुदैन तर कहिले नाफा कहिले घाटा पनि हुन्छ ।

तालिका नं.८: परिवारको वार्षिक आम्दानी

वार्षिक आम्दानी	महिलाको संख्या	प्रतिशत
१ लाख देखि २ लाख सम्म	४	१३.३३
३ लाख देखि ५ लाख सम्म	१७	५६.६७
६ लाख देखि माथि	९	३०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.८ ले महिलाहरुको वार्षिक अनुपात कति छ । भन्ने देखाउँछ । सबै भन्दा बढी ३ लाख देखि ५ लाख सम्म वार्षिक आम्दानी हुने महिलाहरुको संख्या सबै भन्दा धेरै १७ जना (५६.६७ प्रतिशत) पाइयो । भने सबै भन्दा कम वार्षिक आम्दानी १ लाख देखि २ लाख सम्म हुने महिलाको संख्या ४ जना (१३.३३ प्रतिशत) रहेको छ ।

४.२.९ तपाईको नाममा जग्गा छ भन्ने प्रश्नमा

नेपाली समाज एक पृथिसत्तात्मक समाज हो । विगत देखि नै यहाँ महिला र पुरुष बीच विभेद रहदै आएको छ । श्रोत साधनमा महिला र पुरुषको पहुँचको खाडल ठुलो रहेको छ ।

सामान्यतया स्रोत साधनमा महिलाको पहुँच नगन्य नै छ, भन्दा पनि हुन्छ । चाहे ग्रामिण भेगमा होस् वा सहरी क्षेत्रमा स्रोत साधनमा पुरुषको नै स्वामित्व रहेको देख्न सकिन्छ । यस्तै कुरा जग्गाको स्वामित्वमा पनि देख्न सकिन्छ । तलको तालिका नं.९ ले महिलाको जग्गामा भएको स्वामित्वको अवस्थालाई देखाउँछ ।

तालिका नं.९: जग्गामा स्वामित्व

जग्गामा स्वामित्व	महिलाको संख्या	प्रतिशत
जग्गा छ	११	३६.६७
जग्गा छैन	१९	६३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.९ मा महिलाहरूलाई सोधिएको प्रश्न तपाईंको नाममा जग्गा छ, भन्ने प्रश्नमा ११ जना अर्थात (३६.६७ प्रतिशत) महिलाको नाममा मात्र जग्गा रहेको पाइयो भने बाँकी रहेका १९ जना महिला अर्थात (६३.३३ प्रतिशत) महिलाको नाममा जग्गा नभएको पाइयो । यसरी आधा भन्दा बढी महिला अचल सम्पतिबाट वञ्चित पाइयो । यसरी यस संस्थाका आधा भन्दा कम महिलाको नाममा जग्गाको स्वामित्व रहेको पाइयो । अनुसन्धानको क्रममा अन्त भन्दा कम व्याजमा ऋण पाउने आसमा कतिपय महिलाहरूलाई घरपरिवारले उक्त समुहमा आवद्ध भए पछि, सानो-सानो घडेरी आफ्नो नाममा गरिदिएको बताएका छन् ।

४.२.१० भुस्वामित्वको स्थिति

अनुसन्धान गरेको सहकारीमा ३० जना उत्तरदाताहरू मध्ये ११ जना महिलाको नाममा जग्गा भएको पाइयो । तलको तालिका नं. १० ले उक्त क्षेत्रका महिलाहरूको परिवारमा रहेको जमिनको अनुपातलाई देखाउँछ ।

तालिका नं.१०: जमिनको अनुपात

जमिन	जम्मा संख्या	प्रतिशत
३ देखि ६ आना	४	१३.३३
६ देखि १० आना	५	१६.६७
१० देखि १६ आना	१०	३३.३३
१ रोपनी भन्दा माथि	११	३६.६७
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.१० ले महिलाहरूको परिवारको जमिनको अनुपात कति छ भन्ने देखाउँछ । माथिको तालिका अनुसार उनिहरूको पारिवारिक स्तर हेर्दा खासै न्युन देखिएन तर महिलाहरूको आफ्नो नाममा जग्गा छ वा छैन भनेर सोधदा ११ जना महिलाले आफ्नो नाममा जग्गा रहेको बताए । जुन अध्ययन गरिएको संख्याको (३६.६७ प्रतिशत) हुन आउछ । उक्त तालिका अनुसार सबै भन्दा कम जग्गा ३-६ आना जग्गा हुने महिलाको संख्या ४ जना (१३.३३ प्रतिशत) र १ रोपनी भन्दा माथि जग्गा हुने महिलाको संख्या सबै भन्दा बढी अर्थात ११ जना (३६.६७ प्रतिशत) पाइयो ।

४.३ संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्नेहरू

तालिका नं.११: यस संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्नेहरू

संस्थामा प्रोत्साहन गर्नेहरू	प्रोत्साहन गर्नेहरूको संख्या	प्रतिशत
साथिहरूले	८	२६.६७
परिवारको संख्या	६	२०
आफै	१६	५३.३३
अन्य	—	—
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.११: ले महिलाहरुलाई यस संस्थामा संलग्न हुन कस्ले कस्ले प्रोत्साहन गरेका हुन भन्ने प्रश्नमा २६.६७ प्रतिशत महिलालाई साथिहरुले यस संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गरेको पाइयो र २० प्रतिशत महिलालाई परिवारका सदस्यले संस्थामा संलग्न हुन प्रोत्साहन गरेको पाइयो भने ५३.३३ प्रतिशत महिलाहरुले चाहि आफै संस्थामा संलग्न भएको बताए ।

४.४ संस्थामा सहभागिताको तह

यस सहकारीमा व्यवस्थापन पक्ष सहभागितामूलक देखियो व्यवस्थापकहरु सहकारीको अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव र अन्य साधारण सदस्यहरु सबैको आफ्नै भूमिका र हैसियत रहेको र त्यहि अनुसार आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेको देखियो । सहकारीको विभिन्न पक्ष जस्तै लेखा, ऋण आदि पक्षको राम्रो व्यवस्थापनको लागि सहकारीलाई ४ वटा समितिमा बाँडफाँड गरी काम कारवाही गरेको पाइयो । जस्तै एकमा सञ्चालक समिति जसमा ६ जना महिला र ५ जना पुरुषको संलग्नता रहेको पाइयो । त्यसै गरी क्रमश लेखा समिति, ऋण समिति तथा सल्लाकार समितिमा २/२ जना महिला र १/१ जना पुरुषको संलग्नता छ । सहकारीका व्यवस्थापकहरुले सहकारीको निर्माण तथा व्यवस्थापन, सदस्यहरुलाई तालिमका लागि छनौट, गोष्ठी, भ्रमण आदि जस्ता महत्वपूर्ण जिम्मेवारी राम्रो सँग वहन गरेको पाइयो । यस संस्थाका सञ्चालकहरु सबै यहाँ मात्र आवद्ध नभई आफ्नो छुट्टै पेशा तर्फ पनि लागेको पाइयो । जस्तै: कोहि समाज सेवी, कोहि शिक्षक, कोहि नोकरी त कोहि गृहणी पनि थिए । तर पनि यस सहकारीको काममा आफ्नो-आफ्नो भूमिकाभने राम्रो सँग नै निभाएको पाइयो । सञ्चालक समितिको बैठक आवश्यकता हेरेर ३/३ महिनामा बस्ने गरेको पाइयो । त्यसै गरी बचत गर्ने सदस्यहरुको बैठक समुहको तोकिएको दिनमा प्रत्येक महिनामा बस्ने गरेको पाइयो तर यति मात्र होइन प्रत्येक १/१ वर्षमा साधारण सभाद्वारा संस्थाको गति विधिको बारेमा साधारण सदस्य समक्ष जानकारी गराइने गरेको पनि पाइयो ।

४.५ ऋण निकाल्नेहरुको संख्या

यस संस्थामा ऋण निकाल्ने प्रक्रियाको पनि आफ्नै नितिनियममा आवद्ध छ । यदि तत्काल कोहि विरामी परेमा यस सहकारीले समुहमा आवद्ध २ जना साक्षी राखी नगद रु ५०००/- तुरुन्त उपलब्ध गराउँछ । यसको लागि समुहमा आवद्ध भएको भोलिपल्ट बाट नै यो सुविधा प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी नगद रु ५००० देखि माथि १ लाख भन्दा कमको लागि

चाहि निरन्तर ६ महिना बचत गरि सके पछि ऋण निकाल्न पाइन्छ । नगद रु १ लाख देखि २ लाख सम्म ऋण निकाल्नका लागि समुहमा आवद्ध भएको १ वर्ष पछि पाइन्छ तर त्यसको लागि जग्गा धरौटी राख्नु पर्छ । जस्तो कि जग्गा धितो राखी लिएको ऋणमा १२ प्रतिशत तथा विना धितो राखी लिएको ऋणमा १६ प्रतिशत ब्याज लिइन्छ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा के छ भने यो सहकारीले उक्त सहकारीमा अवध महिला वा उ स्वयमको नाममा जग्गा छ भने मात्र नगद रु १ लाख देखि २ लाख सम्म ऋण प्रदान गर्दछ । अन्यथा २ लाख भन्दा कमको मात्र ऋण सुविधा प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस अनुसन्धानको क्रममा कतिपय महिलाहरूले आफ्नो नाममा जग्गा नभएको कारणले प्रयाप्त मात्रमा ऋण प्राप्त गर्न नसकेको गुनासो पोखेका छन् । तर यस संस्थामा ऋण लिनको लागि आवेदन फारम भने सम्पूर्ण काम स्वयम सहकारीको महिला कर्मचारीले गर्ने गर्दछन् र १ लाख देखि २ लाख सम्मको ऋणमा भने समुहको २ जना साक्षी बाहेक परिवारको एक जना सदस्यको सिफारीसका साथ साथै नागरिकताको फोटोकपी तथा आवेदन फारम भरी ऋण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं.१२: ऋण निकाल्नेहरूको संख्या

ऋणको बारम्बारता	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
कहिल्यै पनि ननिकाल्ने	९	३०
एक पटक निकाल्ने	६	२०
दुइ वा दुइ भन्दा बढी निकाल्ने	१५	५०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यसरी माथिको तालिका नं. १२ मा हेर्दा करिब (५० प्रतिशत) महिलाहरूले २ वा सो भन्दा बढी पटक ऋण निकालेको पाइयो भने ३० प्रतिशत महिलाहरूले एक पटक पनि ऋण नलिएको बताए यसरी ऋण २ पटक वा सो भन्दा बढी ऋण लिने र कहिल्यै पनि ऋण नलिने महिलाको प्रतिशत आधाको फरक पाउन सकिन्छ । यसरी अध्ययनका क्रममा कहिल्यै पनि ऋण नलिएको महिलालाई किन तपाईंले एक पटक पनि ऋण नलिनु भएको भन्ने प्रश्न गर्दा धेरै जसोले आवश्यक नपरेको बताए भने केहिले १ लाख भन्दा बढी ऋणको आवश्यकता भएको बताए तर आफ्नो नाममा जग्गा नभएको कारणले गर्दा ऋण नदिएको

बताए । यसरी हेर्दा अझ पनि सहकारीको सबै आ-आफ्ना नितिनियमको कारणले सम्पूर्ण महिलाहरूले सहकारीबाट प्रयाप्त मात्रामा सेवा लिन नसकेको हो कि जस्तो अनुभव गर्न सकिन्छ । अथवा सहकारीको सेवा विपन्न महिला सम्म पुग्न नसकेको देखिन्छ ।

४.६ ऋणको प्रयोग, ऋण लिएका ऋणकर्ताहरूले रकम खर्च गर्ने क्षेत्रहरू

तालिका नं.१३: ऋणको खर्चको क्षेत्रहरू

खर्चका क्षेत्रहरू	जम्मा संख्या	प्रतिशत
ऋण नलिनेको संख्या	९	३०
व्यापार व्यावसाय	११	३६.६७
छोरा छोरी पढाउन	६	२०
स्वास्थ्य उपचार	३	१०
तरकारी खेती	१	३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

तालिका नं.१३ अनुसार सहकारीबाट ऋण नै नलिने महिलाहरू (३० प्रतिशत) छन् भने महिलाहरूले आफुले लिएको ऋण सबै भन्दा बढी व्यापार व्यावसायमा (३६.६७ प्रतिशत) खर्च गरेको पाइयो भने सबै भन्दा कम (३.३३ प्रतिशत) तरकारी खेतीमा खर्च गरेको पाइयो । यस तथ्यांकले के सावित गर्दछ भने महिलाहरू विस्तारै कृषि पेशाबाट व्यापार व्यावसाय तिर आकर्षित हुन थालेको देख्न सकिन्छ जुन एउटा सशक्तिकरणको महत्वपूर्ण सुचक हो । यस अध्ययन क्षेत्रका धेरै जसो महिलाहरू कस्मेटिक, तरकारी पसल, दुध डेरी तथा टेलर व्यावसायमा आवद्ध छन् । आफ्नो स्वइच्छाले काम गर्न सकिने हुनाले धेरै जस्तो महिलाहरू व्यापार व्यावसायमा लागेको पाइयो ।

४.७ ऋणको आकार

यस संस्थामा सहभागि महिलाहरूले ५ हजार देखि ५ लाख सम्म संस्थाको नियममा अडिक रहेर ऋण निकाल्न सक्छन् । तलको तालिका नं. १४ ले ऋणको आकारलाई देखाउछ ।

तालिका नं.१४ : ऋणको आकार

ऋणको आकार रुपैयामा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
ऋण नलिने व्यक्ति	९	३०
५ हजार देखि ५० हजार सम्म	४	१३.३३
५० हजार देखि १ लाख सम्म	१४	४६.६७
२ लाख देखि ५ लाख सम्म	३	१०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.१४ अनुसार सहकारीबाट ऋण नलिने व्यक्तिहरु (३० प्रतिशत) रहेका छन् भने यस संस्थाबाट ऋण लिनेहरुमा धेरै जसो महिलाहरुले (४६.६७ प्रतिशत) ५० हजार देखि १ लाख सम्म ऋण निकालेको पाइयो भने २ लाख देखि ५ लाख सम्म ऋण निकाल्नेहरु सबै भन्दा कम महिलाहरु (१० प्रतिशत) रहेको पाइयो । यसको कारण २ लाख भन्दा बढी ऋण निकाल्नको लागि सम्पत्ति धितो राख्नु पर्ने हुँदा महिलाहरुको नाममा जग्गा जमिन नभएको कारणले गर्दा पनि यस्तो भएको हुन सक्छ ।

४.८ ऋण प्राप्त गर्न लाग्ने समय

तालिका नं.१५: ऋण प्राप्त गर्न लाग्ने समय

समय	महिला संख्या	प्रतिशत
ऋण नलिने महिलाहरु	९	३०
१ दिन	१२	४०
१ हप्ता	९	३०
१ महिना	-	-
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.१५ मा ऋण माग गरे पछि प्राप्त गर्न कति समय लाग्छ भन्ने प्रश्नमा १२ जना (४० प्रतिशत) को १ दिन भन्ने उत्तर आयो भने ९ जना (३० प्रतिशत) महिलाले १ हप्ता भन्ने उत्तर दिएका छन् । र १ महिना भन्नेमा कुनै पनि महिला छैनन् । अर्को कुरा यसबाट के थाहा पाउन सकिन्छ भने बिना धितो ऋण लिदा माग गरेकै भोलिपल्ट अथवा सम्भव भए त्यहि दिनमा नै ऋण प्राप्त गर्न सकिन्छ तर धितो राख्नु पर्नेमा मालपोतमा गई जग्गा रोक्का राखे पछि मात्र ऋण प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यसैले केहि समय बढी लाग्छ भन्ने कुरा त्यहिका महिलाद्वारा थाहा पाइयो ।

४.९ ऋण फिर्ता गर्ने प्रणाली/ व्यवहार

अनुसन्धानको क्रममा महिलाहरूलाई कति समयमा ऋण फिर्ता गर्नु पर्दछ , ऋण फिर्ता गर्न आफै जानु हुन्छ वा अरु भन्ने प्रश्नमा महिलाहरूले ऋण किस्तावन्दीमा महिना महिनामा फिर्ता गर्नु पर्ने नियम रहेको बताएका थिए । उत्तरदाताहरूले यस सहकारीको नियम मूल्यमान्यता भित्र रहेर महिना महिनामा ऋण बुझाउने गरेको बताए । यसरी महिना महिनामा थोरै थोरै रकम फिर्ता गर्न पाउने हुनाले आफुलाई सजिलो भएको उनिहरूले बताए । ति मध्ये एक जना ऋणी महिलाले भनिन् । यदि आफु सँग छ भने महिनामा एक चोटी मात्र होइन थोरै थोरै जति छ त्यति पटक पनि तिर्न सक्ने बताइन यति तिर्ने पर्छ भन्ने छैनन् । गाउँघरबाट साथीभाई इष्टमित्र वा अन्य बैंकहरूबाट लिएको ऋण भनेको समयमा एकै चोटी बफाउनु पर्दा आफुलाई गाह्रो हुने बताएका थिए । त्यस्तै सहकारीको नियम अनुसार अनुसाशित भए र समयमानै ऋण चुक्ता गर्न सकेमा अर्को पटक ऋण लिन सजिलो हुने पनि महिलाहरूले बताए । अध्ययनको क्रममा सबै महिलाहरूले आफै ऋण तिर्न जाने बताए । उक्त क्रममा १ जना महिलालाई किन ऋण आफैले मात्र तिर्नु पर्ने अथवा घरका अरु सदस्यहरूलाई तिर्न पठाउँदा पनि हुन्छ भन्ने प्रश्न गर्दा उक्त महिला भन्छिन् खै सबै जना आफै आउछन् मिल्न त मिल्छ होला तर घरमा पनि आफै जाउ भन्छन् भन्ने उत्तर पाइयो । आफुले लिएको ऋण आफै फिर्ता गर्न गएको देखिन्छ यसले महिलाहरू विस्तारै स्वनिर्भर र सशक्त हुदैछन् भन्ने पनि देखाउछ । महिलाहरूले के कारणले समयमा नै ऋण फिर्ता गर्न उत्प्रेरित हुन्छन् भन्ने मेरो अध्ययनमा धेरै महिलाहरूले यदि समयमा नै ऋण तिरेमा अर्को पटक ऋण निकाल्न सजिलो हुने सहकारीले विश्वास गर्ने बताए ।

४.१० ऋणको लागि निर्णय/प्रोत्साहन गर्ने व्यक्ति

तालिका नं. १६: ऋणको लागि निर्णय /प्रोत्साहन

ऋण प्रोत्साहन कर्ता	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
बुवा	२	६.६६
श्रीमान	५	१६.६७
आफै	१४	४६.६७
ऋण नलिने महिलाहरु	९	३०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका नं.१६ अनुसार ३० प्रतिशत महिलाहरु ऋण नलिने भेटिए भने ४६.६७ प्रतिशत महिलाहरु आफै ऋण लिने निर्णय गर्दा रहेछन् भने १६.६७ प्रतिशत महिलाहरु श्रीमानको निर्णय अनुसार ऋण लिने रहेछन् र ६.६६ प्रतिशत महिलाहरु बुवाको निर्णय पछि मात्र ऋण लिदा रहेछन् आफै निर्णय लिने महिलाहरुले पनि पहिला आफुसँग यस्तो क्षमता नभएको र अहिले यहाँ बचत गरी यहाँको कार्यक्रम र तालिमहरुमा सहभागि हुने बचत गर्न यहाँ आउनु पर्ने तथा यहाँ बाट पाएको विभिन्न जानकारीहरुको आफुमा आत्मनिर्भरतामा वृद्धि भएको बताए ।

४.११ व्यवसायको व्याख्या

यस अध्ययनले महिलाहरु परम्परागत रुपमा रहेको कृषि प्रणालीलाई छोडेर नयाँ नयाँ किसिमका आधुनिक खालका नाफामूलक व्यवसाय तिर यहाँका महिलाहरु आर्कषित भएका देखिन्छन् । यस्ता सहकारीबाट महिलाहरुले ठुला ठुला उद्योगधन्दा तथा कलकारखानाहरु स्थापना गरेको नपाइएता पनि रोजगारी मूलक आफ्नो घर खर्च चलाउने व्यापार व्यवसाय भने गरेको पाइयो ।

४.१२ व्यवसायको प्रकार

यस अध्ययनमा छानिएका अधिकांश महिलाहरूले आफुले लगेको ऋण आफ्नो श्रीमानले सञ्चालन गरिरहेको व्यवसायहरूमा लगानी गरेको पाइयो भने केहिले पशुपालन तथा तरकारी खेती गरेको पाइयो त कसैले स्वतन्त्र भएर आफ्नै व्यापार व्यवसाय जस्तै : पानीपुरी, चटपटे तथा कुखुरा पालन गरेको पाइयो ।

४.१३ महिलाहरू यस सहकारीमा संलग्न भै सके पछिको तालिमको अवस्था

महिलाहरू यस सहकारीमा संलग्न भै सकेपछि विभिन्न किसिमका तालिमहरू प्राप्त गरी आफ्नै आयमूलक कार्यमा सहभागि भएको पाइयो भने कसैले चाहि तालिम प्रश्चात पनि केहि नगरेको पाइयो । यस सहकारीमा संलग्न भै सकेपछि त्यहाँबाट महिलाहरूले विभिन्न किसिमको तालिमहरू पनि पाएको र यसले महिलाहरूलाई फाइदा भएको अध्ययनका क्रममा केहि महिलाले बताएका छन् हालसम्म यस संस्थाले आयोजना गरेको तालिमहरू यस प्रकार छन् ।

- १) बेमौसमी तरकारी खेती
- २) मल बनाउने
- ३) वातावरण संरक्षण सम्बन्धि तालिम
- ४) च्याउ खेती

यी माथि उल्लेख गरिएका तालिमहरू जुन यस सहकारीबाट सञ्चालन गरिएको थियो । ति तालिमहरूमा सबैले भाग लिएको पाइएन । यी तालिमहरू एक पटक बाहेक दोहोराएर पुनः सञ्चालन गरेको पाइएन । त्यसैले पहिला पहिला समूहमा भाग लिने केहिले मात्र यी तालिमहरू लिइएको पाइयो । नगरपालिकाबाट प्रत्येक वर्ष महिलालाई लक्षित गरि विभिन्न किसिमका तालिमको आयोजना गरिने जसमा स्वतन्त्र ढंगले कसैको सोर्स फोर्स विनानै उक्त तालिममा भाग लिन सकिने हुनाले आफुहरूले त्यति तालिमहरू प्रति ध्यान नदिएको उक्त संस्थाकी अदक्ष इस्वरादेवी खत्रीले बताइन् । साथै नगरपालिकाबाट तालिम आयोजना गर्ने बेलामा सबै भन्दा पहिला उक्त सहकारीलाई जानकारी गराई आफ्ना संस्थाका महिलालाई उक्त तालिममा भाग लिन प्रोत्साहन गर्ने पनि उक्त अध्यक्षले बताइन् ।

तालिका नं.१७: तालिमका प्रकारहरु

क्र.सं.	तालिमको प्रकार	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	कृषि सम्बन्धी	१८	६०
२	मल बनाउन	३०	१००
३	वातावरण संरक्षण सम्बन्धी तालिम	१२	४०
४	च्याउ खेती	१५	५०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यस सहकारीले महिलाहरुलाई सशक्त र चेतनशिल बनाउन धेरै कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको र यहाँबाट महिलाहरु लाभान्वीत भएको पाइयो ।

४.१४ अनुसन्धानबाट पत्ता लागेका अन्य कुराहरु

अनुसन्धानको क्रममा त्यस संस्थामा संलग्न ३० जना महिलाहरु सँग प्रश्नावली र अन्तरवार्ता गरिएको थियो । उक्त संस्थामा ३० प्रतिशत ब्राम्हमण र क्षेत्री महिलाहरुको संलग्नता थियो । जहाँ २६.६७ प्रतिशत महिलाहरुले यो कार्यक्रमको बारेमा साथीहरुद्वारा थाहा पाएको बताए । त्यस पछि २० प्रतिशत महिलाहरुले परिवारको सदस्यद्वारा थाहा पाई उक्त संस्थामा संलग्न भएको तथा ५३.३३ प्रतिशतले चाँहि छरछिमेकीबाट थाहा पाई आफु उक्त संस्थामा संलग्न भएको बताए ।

त्यसै गरी तपाइले यहाँबाट लिएको ऋण कसले खर्च गर्छ, भन्दा ४६.६७ प्रतिशत महिलाहरुले आफै खर्च गर्ने बताए भने बाँकी ६.६६ प्रतिशत बुवा तथा १६.६७ प्रतिशत श्रीमानले खर्च गर्ने बताए ।

त्यसै गरी महिलाहरुलाई सहकारीमा लागे पछि के फाइदा भयो वा परिवर्तन भएको महशुस गर्नु भएको छ त भनेर सोध्दा अधिकांश महिलाहरुले सहकारी सहकारी भन्थे अघि पछि पनि थुप्रै सहकारीबाट सदस्य बन्नको लागि दिदी बहिनी तथा दाजु भाईहरु आउने गर्थे, समाचारहरुमा पनि विभिन्न सहकारीहरु भागे रे भनेर सुन्नमा आउथे त्यसैले विश्वासै लाग्दैन थियो तर एक दिन आफ्नै टोल छिमेकको महिला दिदी बहिनीहरु आएर बचत गर्नु पर्छ भनेर यस लम्कीमा अवस्थित श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारीको बारेमा तथा बचत

गर्दा हुने फाइदाहरूको बारेमा र यो सहकारी यहि लम्कीको स्थायी रूपमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको लागि लच्छित गरेर उनिहरूको जीवन स्तर माथि उठाउने हिसाबले खोलिएको हो भन्ने कुराहरू गर्नु भयो । त्यस पछि आफुलाई उक्त सहकारी प्रति विश्वास भएको कुरा पनि केहि महिलाहरूले गरे । गाउँ घरमा थोरै थोरै रकम आवश्यक पर्दा माग्न जान नपर्ने श्रीमान छोरा वा बुवाको मुख ताक्नु नपर्ने ऋणको लागि सहज भएको, बचत गर्ने बानी र अन्य कुराहरूमा पनि धेरै सहज भएको बताए । केहि महिलाहरूले यहाँबाट प्राप्त हुने ऋणबाट घरपरिवारको समस्या टार्न तथा आफ्नो व्यापार व्यवसायमा सहयोग गर्न सकेको कारण घरपरिवारको स्तरमा पनि वृद्धि भएको बताए ।

यस सहकारीमा लागे पछि महिलाहरूमा धेरै नै परिवर्तन आएको बताएका छन्, आफुले घरमा त्यस्तै खर्च हुने रकमलाई केहि मात्रामा भए पनि बचत गर्ने बानीको विकास भएको, र बचत गरेको रकमको ८ प्रतिशतको दरले व्याज आउने पुस तथा असार महिनामा गरेर प्रत्येक ६/६ महिनामा व्याज सावाँमा जोडिने हुदाँ आफ्नो रकम सुरक्षित भएको बताएका छन् । त्यसै गरी सहकारीमा पैसा जम्मा गर्न थाले देखि पैसा चोरी होलाकी हराउलाकी भन्ने डर पनि नभएको बताए । त्यति मात्र नभई यस सहकारीको नियम अनुसार २ लाख देखि ५ लाख सम्म रकम ऋण लिनको लागि उक्त सदस्य महिलाको नाममा जग्गा हुनु पर्ने अनिवार्यताले गर्दा केहि महिलाले प्रर्याप्त मात्रामा ऋण लिन पाएका छैनन् । भने केहि महिलाले चाहि सस्तो व्याजमा ऋण पाइने, अन्यत्र जस्तो ऋण लिदाँ वर्षौं पिच्छेको सेवा चार्ज रिन्यु जस्तो भ्रंभ्रट बेहोरनु नपर्ने साथै अनावश्यक पैसा खर्च गर्नु नपर्ने हुनाले घरपरिवारले आफ्नो नाममा पनि जग्गा राखिदिएको बताएका छन् । अन्य सहकारी जस्तो यस सहकारीमा पैसा छ, भन्दैमा आफ्नो शेयर बढाउन पाइदैन, सहकारीको नियम अनुसार सबैको बराबर हुने गरी शेयर रकम बढाइन्छ । मानौ अब २०७८ सालमा शेयर रकम बढाएर पाँच हजार (५ हजार) पुऱ्याउने भनेर साधारण सभामा पारित भयो भने सबै महिला सदस्यले आफ्नो शेयर थप गरी ५ हजार पुऱ्याउनु पर्‍यो र यस शेयर रकम मध्ये प्रत्येक १/१ वर्षमा १० प्रतिशतका दरले बोनस पनि प्राप्त गर्दछन् । ऋण लिने तथा नलिने सबैका लागि बराबर बोनस उपलब्ध गराइन्छ ।

अध्याय- ५

सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव

५.१ महिला विकास कार्यक्रम र महिला सशक्तिकरण

महिला सशक्तिकरणलाई व्याख्या गर्ने तथा मापन गर्ने विभिन्न आयामहरु छन् । जसको अध्ययन माथिको अध्यायहरुमा विस्तृत रूपले गरि सकिएको छ । सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक,सांस्कृतिक, पारिवारिक पक्षले असर गर्दा रहेछन् । यस अध्यायमा विशेष गरी महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाहरुमा कसरी सशक्तिकरण गरिएको छ भन्ने बारेमा स्पष्ट गरिने छ ।

५.१.१ महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थामा ल्याएको परिवर्तन

यो संस्था लम्कीचुहा नगरपालिकाको वडा नं. २ लम्की बजारमा अवस्थित यस श्री जनज्योती सहकारी संस्थाको स्थापना २०६२ साल मंसिर २७ गते भएको हो । यस सहकारीले छोटो समयमा नै धेरै महिला दिदी बहिनीहरुलाई सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा सफल बनाएको छ । स्थापना कालको सुरु सुरुमा मात्र यस संस्थाले महिलाहरुको सशक्तिकरण वा शैक्षिक अवस्था सुधारनको लागि भनेर नगरपालिकासँगको सहयोगमा विभिन्न किसिमका तालिमहरु, कार्यक्रमहरु सञ्चालनमा ल्याएको थियो जुन कुरा त्यस संस्थाका संस्थापक सदस्यहरु तथा सुरुमा सदस्य हुने महिलाहरुले बताएका छन् ।

५.१.२ महिलाहरुको निर्णय प्रकृत्यामा संलग्नता

यस संस्थामा संलग्न भै सके पछि महिलाहरु महिना महिनामा व्याज बुझाउन जानु पर्ने, बैठक बस्नु पर्ने, समय समयमा तालिममा सहभागि हुँदा बाहिरी परिवेशका कुराहरु पनि जान्ने अवसर पाएको महिलाहरुले बताए महिलाहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण र बोल्न नसक्नुको कारण घरायसी निर्णय प्रकृत्या र विभिन्न निकायहरुमा उनिहरुको निर्णयलाई वेवास्त गर्ने अवस्था भएको हो । तर आजकाल त्यहाँबाट प्राप्त हुने ऋणले हामी आफैले घरमा घरायसी खर्च चलाउन सक्ने, श्रीमानले गरेको व्यापारमा सहयोग गर्न पाएको आफैले साना-साना व्यापार सञ्चालन गरी आमदानी गर्न सके पछि घरमा निर्णय प्रकृत्यामा पनि वृद्धि भएको छ भन्ने कुरा अनुसन्धानका क्रममा महिलाहरुले बताए । घर भित्र हुने

निर्णय प्रकृया अन्तर्गत घरमा आवश्यक पर्ने सामानहरु किन्ने छोरछोरीको पढाई तथा स्वास्थ्य आदि कार्यमा महिलाहरुको संलग्नता वृद्धि भएको वा उनिहरु सँग पनि सल्लाह गरेर मात्रै घरमा निर्णय लिने गरेको महिलाहरुले बताए । यसलाई थप पृष्टि गर्नको लागि बविता बुढाको भनाइलाई लिन सकिन्छ ।

बविता बुढाले आफ्नो अनुभव यसरी बताइन् : “पहिला सबै राम्रो थियो जब छोराले विवाह गरे पछि बुहारीको किचकिचले सधैँ घरमा भगडा हुने भएकोले र छोरा बुहारीले आफुलाई वास्था नगरे पछि समाजमा सानो-सानो ठेलागाढामा पानीपुरी चटपटे बेचि राखेको देखिन्थ्यो र एक दिन आफुले पनि गरे भने गर्न सक्छु होला जस्तो लाग्यो र चटपटे बेच्ने मान्छे सँग सल्लाह गरेर सानो ठेलामा आफुले पनि पानीपुरी चटपटे बेच्न थाले सुरु-सुरुमा त अलि विक्र भएन तर पछि बिस्तारै राम्रो आमदानी हुन थाल्यो । अनि सहकारीबाट १५००० ऋण लिएर आफ्नै घरको सटरमा उक्त व्यवसाय सुरु गरे र अहिले दैनिक ५०० देखि ८०० सम्म कमाउन थालेको छु भन्ने कुरा बताउनु भयो ।

यस सहकारीको सदस्य भै सके पछि घसायसी निर्णय प्रकृयाको पहुँचमा वृद्धि भएको महसुश गर्नु भएको छ । भन्ने प्रश्नमा ३० जना नै महिलाहरुले छ भन्ने उत्तर दिनु भएको छ ।

५.१.३ संस्थामा संलग्न भै सकेपछि महिलाहरुको व्यक्तिगत जीवनमा आएको सुधार

यस अनुसन्धानमा ३० जना महिलाहरुको बारेमा अध्ययन गरिएको थियो । सहकारीमा आवद्ध भै सकेपछि र हुनु भन्दा अगाडी तपाईंहरुको जीवनमा कस्तो किसिमको परिवर्तन भयो । सामुदायिक स्तरमा कस्तो परिवर्तन आयो भनेर सोधदा महिलाहरुले पहिले र हालको जीवनमा धेरै अन्तर आएको बताए । आफु पनि संस्थामा संलग्न भएपछि मिटिडमा जाने, बचत राख्न तथा ऋण लिन जाने गर्दा साथिभाईसँग भेटघाट हुने, सहकारीको नियमहरुको बारेमा जानकारी भएको र महिलाहरुले पनि केहि गर्न सक्छन् र आफैँ स्वतन्त्र ढंगले काम गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मवल विकास भएको, बोल्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि भएको बताएका छन् । त्यति मात्र नभई चर्को व्याजको समस्याबाट पनि मुक्त भएको र साथ साथै परिवारमा आफ्नो आवश्यकता महसुश भएको बताएका छन् । यस कुरालाई थप पृष्टि गर्नको लागि लक्ष्मि बोहोराको अनुभवलाई लिन सकिन्छ, र तलको तालिकाले पनि थप पृष्टि गर्दछ ।

लक्ष्मि बोहोराले आफ्नो अनुभव यसरी सुनाइन् : “सानै उमेरमा आफू खुशि विवाह गरेको बताउने लक्ष्मिले जो आफ्नो श्रीमान तथा परिवारबाट पिडित भएर आफ्ना छोराछोरीलाई हुर्काउनको लागि यस संस्थाको सहयोगमा आफ्नो बाखापालन व्यवसाय गरीमहिनाको ३० हजार जती आम्दानी भएको हुदाँ उक्त पैसाले घर खर्च, छोराछोरीलाई राम्रो सँग खान, लाउन पुगेको आफू पनि सक्षम भएको बताइन् भविष्यमा अझ धेरै बाखाहरु थप गर्ने योजना भएको बताइन् ।

तालिका नं.१८: महिलाहरुको स्तर

महिलाको स्तर	संख्या	प्रतिशत
आत्म निर्भरतामा वृद्धि	१२	४०
घरमा गरिने व्यवहारमा परिवर्तन	८	२६.६७
बोल्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि	७	२३.३३
खर्चको अधिकारमा वृद्धि	—	—
नेतृत्व क्षमतामा वृद्धि	३	१०
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा सहभागि भै सकेपछि ४० प्रतिशत महिलाहरु आत्मनिर्भरतामा वृद्धि भएको देखिएको छ । त्यस्तै २६.६७ प्रतिशत महिलाहरु घरमा गरिने व्यवहारमा परिवर्तन भएको छ र १० प्रतिशत महिलाहरु नेतृत्व क्षमतामा विकास भएका छन् भने २३.३३ प्रतिशत महिलाहरु बोल्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि भएको देखिएको छ । कुनै पनि महिला खर्चको अधिकारमा वृद्धि भएको देखिएको छैन ।

५.१.४ कार्यक्रम प्रश्चात महिलाहरुको आम्दानीमा आएको परिवर्तन

धेरै जसो महिलाहरु परम्परागत रूपमा कृषि कार्यहरुमा संलग्न रहेका हुन्छन् जसले गर्दा उनिहरुमा प्रत्येक आम्दानीका स्रोतहरु हुदैनन्, त्यस्तै उनिहरु अधिकांश समय घरभित्रै काममा संलग्न हुन्छन् । २४ घण्टामा उनिहरु करिब १६/१७ घण्टा आफ्नो घरायसी कार्यमा संलग्न भएका हुन्छन् । तर यस कार्यको हाम्रो जस्तो पितृ सत्तात्मक समाजमा कुनै

लेखाजोखा हुँदैन । त्यसलाई कामको रूपमा लिइँदैन र यसको कुनै ज्याला महिलाहरूले प्राप्त गर्न सक्दैनन् । जसले गर्दा उनिहरूको आर्थिक अवस्था न्युन हुन्छ । न्युन आर्थिक अवस्था भएकै कारण महिलाले घरपरिवार र समाजमा तल्लो स्तरको रूपमा रहनुपर्ने अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा केहि सुधार गर्ने र महिलालाई स्वनिर्भर स्वरोजगार बनाउने उदेश्यले श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थाले महिलाहरूलाई विशेष लक्षित गरि ऋण प्रदान गर्ने गर्दछ । यहाँ संलग्न भई ऋण प्राप्त गरिसकेपछि त्यो ऋणलाई महिलाहरूले विभिन्न आयमूलक कार्यमा लगानी गरेर केहि मात्रामा भए पनि आम्दानी गर्न सक्ने भएको अध्ययनको क्रममा धेरै महिलाहरूले बताएका थिए । महिलाहरूमा ऋण तथा पूँजीको पहुँचमा कमजोर अवस्था रहेकोले नै उनिहरूलाई उनिहरूको श्रीमानसँग निर्भर रहनुपर्ने अवस्था भएको केहि महिलाहरूले बताएका थिए । हामिलाई घरखर्च चलाउन केहि पैसा अड्कलेर दिन्छन् त्यसैले हामिले पुगेपनि नपुगेपनि चुपचाप व्यवहार मिलाउनु पर्ने अवस्था रहन्थ्यो ।

अध्ययनको क्रममा एक महिलाले भनिन् । त्यस्तै हामिहरूले घरबाहिर गएर काम गरेपनि पुरुषले जस्तै काम गर्दा पनि समान ज्याला नपाउने हुनाले अलि गाह्रो हुन्थ्यो तर अहिले त्यो अवस्थामा सुधार आएको छ । अर्को एक महिलाले बताइन् । यहाँबाट ऋण लिएर व्यापार गर्न थालेपछि आफुले पनि आम्दानी गर्न थालेको र श्रीमानसँग निर्भर रहनुपर्ने अवस्थाबाट मुक्ति मिलेको र स्वतन्त्र ढंगले खर्च गर्न सक्ने तथा बचत गर्न सक्ने अवस्था हुन् थालेको महिलाहरूले बताएका छन् । तलको तालिका नं. १९ ले महिलाहरूले यहाँबाट लगेको ऋण लगानी गरी आम्दानीमा परिवर्तन ल्याउन सकेको कुरालाई देखाउँछ ।

तालिका नं.१९: कार्यक्रममा सहभागि भएपछि महिलाहरूको मासिक आम्दानीको अवस्था

मासिक आम्दानी	महिलाहरूको संख्या	प्रतिशत
४ हजार देखि ८ हजार सम्म	१८	६०
९ हजार देखि १३ हजार सम्म	४	१३.३३
१४ हजार देखि १८ हजार सम्म	६	२०
१९ हजार देखि माथि	२	६.६७
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

माथिको तालिका अनुसार ४ हजार देखि ८ हजार सम्म मासिक आम्दानी गर्ने महिलाहरु सबै भन्दा धेरै ६० प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने १९ हजार भन्दा माथि आम्दानी हुने महिलाहरु सबै भन्दा कम ६.६७ प्रतिशत रहेको पाइयो । तथ्यांकबाट के अनुमान गर्न सकिन्छ भने यस संस्थाका महिलाहरुलाई प्रदान गरिने ऋणको आकार क्रमश बढ्दै गएको र उनिहरुले ठुला ठुला व्यवसाय पनि सञ्चालन गर्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस कुरालाई थप पुष्टि गर्नको लागि गौरा दमाइको अनुभवलाई लिन सकिन्छ ।

गौरा दमाइले आफ्नो अनुभवलाई यसरी सुनाइन्: “९ कक्षा पास गौरा दमाइले थोरै पढेको कारण बाहिर काम नमिल्ने भएकोले आफ्नो श्रीमान तथा छोराछोरीको सहयोगमा कुखुरा पालन गरेको बताइन् । पहिला त आफूलाई यो व्यवसाय गर्न अलि गाह्रो भएको बेला बेलामा कुखुरालाई चारो दिनु पर्ने, पानी दिनुपर्ने भएकोले त्यति राम्रो लाग्दैन थियो तर श्रीमानको र साथिको सल्लाह अनुसार यो एउटा राम्रो व्यवसाय हो भनी सम्झाएकोले आफूले यो व्यवसाय गरेको बताइन् । घरपरिवारको सहयोगमा यस सहकारीबाट आफूले ऋण लिइ कुखुरापालन व्यवसायमा सफलता प्राप्त गरेको कुरा बताइन् र आफूले घर बसि राम्रो आम्दानी जस्तै: महिनाको कुखुरालाई दाना, पानी कटाएर ८० हजार जति आम्दानी गर्न सफल भएको सफलताको कथा पनि सुनाइन् ।

५.१.५ संस्थामा संलग्न भै सकेपछि व्यक्तिगत जीवनमा आएको परिवर्तन

यस अनुसन्धानमा जम्मा ३० जना महिलाहरुको बारेमा अध्ययन गरिएको थियो । जहाँ उनिहरु त्यस सहकारीमा आवद्ध भैसकेपछि आफ्नो व्यक्तिगत जीवनमा कस्तो परिवर्तन भयो, सामुदायिक स्तरमा कस्तो परिवर्तन आयो भनेर सोध्दा महिलाहरुले पहिले र अहिले महिला र पुरुषको सम्बन्धमा धेरै परिवर्तन आएको, महिला-महिला बिचमा पनि मनमुटाव को समस्या हटेको आफू संस्थामा संलग्नता भए पछि मिटिडमा जाने, बचत राख्न तथा ऋण लिन जाने गर्दा साथिभाई संग भेट हुने नयाँ कुरा सिकेर बाहिरी परिवेशलाई बुझ्न सकिने, सहकारी नियमहरुको बारेमा जानकारी भएको र महिलाहरुले पनि केहि गर्न सक्छन् हातमा सिप भए आफै स्वतन्त्र ढंगले काम गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मबल विकास भएको, आत्मनिर्भर बनाएको , बोल्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि भएको बताए । पहिला घरायसी जिम्मेवारीबाट टाढा हुने श्रीमानले पनि अहिले सहयोग गर्ने बताए ।

तपाईं सहकारीमा जाँदा श्रीमानले घरायसी काममा सहयोग गर्नु हुन्छ, भने के सहयोग गर्नु हुन्छ, भन्ने प्रश्न गर्दा,

तालिका नं.: २० श्रीमानले गर्ने घरायसी सहयोग

सहयोगको किसिम	महिला संख्या	प्रतिशत
खाना पकाउने	५	१६.६७
बच्चा हेरचाह गर्ने	६	२०
खेतबारीमा हेरचाह गर्ने	१९	६३.३३
जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७९,

यसरी माथिको तालिका नं.२० अनुसार ३० जना महिला मध्ये ३० जनाले नै आफू सहकारीमा जादाँ घरमा श्रीमानले सहयोग गरिदिने बताए । जसमा सबै भन्दा धेरै ६३.३३ प्रतिशत महिलाहरूका अनुसार खेतबारीमा हेरचाह गरी सहयोग गर्ने बताए भने सबै भन्दा कम १६.६७ प्रतिशत खाना पकाइ दिने बताए ।

५.२ सहकारीमा लागेपछि महिलाहरूमा आएको सामाजिक परिवर्तन

सहकारीमा आएपछि, महिलाहरूमा कस्तो परिवर्तन आयो ? उनिहरूको पारिवारिक तथा सामाजिक अवस्था कस्तो छ, पहिला र अहिलेमा केहि फरक तथा राम्रो भएको छ कि छैन भन्ने प्रश्न गर्दा, धेरै जसो महिलाहरूले आफ्नो जीवनमा प्रत्येक प्रभाव पारेको बताए । यस सहकारीमा लागेपछि महिलाहरूले आफूलाई समाज तथा परिवारले हेर्ने दृष्टिकोणमा फरक भएको आफूमा आत्मनिर्भरतामा वृद्धि भएको समय-समयमा संचालन हुने तालिमहरूबाट सिप सिक्न पाएको ऋण लिदाँ जग्गा रोक्का राख्न मालपोत तथा ऋणको रकम लिन बैंक सम्म जादाँ आफूहरूमा केहि मात्रामा भए पनि बैंक तथा कानुनी कुराहरू थाहा भएको बताए । यति मात्र नभइ तालिम लिन जाने क्रममा घर बाहिर जानु पर्ने हुनाले बाहिरी परिवेशलाई पनि बुझ्ने मौका पाएको कुरा बताए ।

वैयक्तिक अध्ययन १

१ छोराकी आमा बबिता बुढा अहिले ५० वर्षकी भइन् । उनको श्रीमानको खुट्टामा घाउ भएको कारण उनि काम गर्न सक्दैन थिए, श्रीमानको खुट्टामा घाउ नहुनु भन्दा पहिला सम्म उनलाई केहि कुराको काम थिएन्, तर जब २०७० सालमा इन्डियामा नोकरी गर्दा भन्याडबाट खसेर उनको श्रीमानको खुट्टा भाचिएको थियो र हाल घरमा नै हुनु हुन्छ र छोराको विवाह गरे पछि, बुहारीको किचकिचले सधै घरमा भगडा हुने भएकोले र छोरा बुहारीले आफुहरुलाई वास्था नगरे पछि, आफु सँग कतै जाने पैसा पनि नहुने भयो नाति नातिनिलाई केहि दिन मन लाग्थ्यो तर आफ्नो हातमा केहि पनि हुदैन थियो । आफै छोरा बुहारीको अधिनमा बस्न बाध्य थियौं । यदि आफ्नो श्रीमानको पेन्सन आउने भइदिएको भए पनि आफुलाई खर्च गर्ने पैसा हुने बताउने बबिताको श्रीमान इन्डियामा नोकरी गर्नु हुन्थ्यो । उनि इन्डियामा नोकरी गर्थे पैसा त राम्रो कमाउथे तर अहिले आफू सँग केहि नभएको बताउछिन् । पहिला आफुलाई पनि एउटै छोरा सबै यसकै त हो नि भन्ने भयो र आफ्नो नाममा राख्ने कुनै ख्यालै आएन भन्ने गुनासो पोखिन ।

आफ्नो माइती लम्कीको मोतीपुरमा बताउने बबिता बुढाले घरमा छोरा बुहारीले मतलब नगरे पनि माइतीमा भने आफुलाई दाजु, भाइले धेरै माया गर्ने बताइन् । एक दिन माइत जादै गर्दा बाटोमा सानो-सानो ठेलागाढामा पानीपुरी चटपटे बेचि राखेको देखिन्थ्यो र एक दिन आफुले पनि गरे भने गर्न सक्छु होला जस्तो लाग्यो र चटपटे बेच्ने मान्छे, सँग सल्लाह लगेर उनि सँग ५/७ दिन जति उक्त सिप सिकिन र आफुले पनि सानो ठेलामा पानीपुरी चटपटे बेचन थाले सुरु सुरुमा त अलि बिक्रि भएन त्यस पछि, नगरौं कि जस्तो लागेको थियो तर श्रीमानले सम्झाए पछि, आफुले हिम्मत नहारेको र गर्दै जादाँ पछि, विस्तारै राम्रो आमदानी हुनथाल्यो । त्यस पछि, उनले आफ्नै घरको सटरमा पानीपुरी तथा चटपटको व्यवसाय गर्न थालिन । त्यस पछि, सामनहरु विग्रने भएकाले तथा पसललाई अलि राम्रो बनाउनको लागि सस्तो खालको एउटा फ्रिज पसलमा सामान राख्ने सोकेस तथा ग्राहकहरुलाई बसेर खानको लागि केहि बेन्चको आवश्यकता भएको हुनाले आफुले जम्मा गरेको केहि नगद तथा पहिलो पटक त्यस संस्थाबाट १५ हजार रुपैया ऋण लिएर आफुलाई आवश्यक परेको सामानहरु किनिन उक्त व्यवसायलाई अझ राम्रो सँग अगाडि बढाइन् । सुरु सुरुमा बचत उठाउन कार्यलयकै सहयोगी कर्मचारी महिलाहरु आउने गरेको तर आज भोलि सदस्यहरु धेरै भए पछि, सबै ठाउमा जान गाह्रो भएकोले मासिक बचत बाहेक आफुले

लिएको ऋणको साँवा तथा व्याज सहकारीमा नै बचत गर्न जानु पर्ने भएकाले भनै आफू बाहिर जाने मौका पाएको तथा आफ्नो व्यवसायबाट राम्रो आमदानी भएको बताइन् । आज काल बबिताले व्यवसायबाट करिब २०/२५ हजार मासिक आमदानी हुने र उक्त आमदानीबाट बबिताले आफ्ना नाति नातिनीलाई अपुग अवस्थामा स्कुल फि तिदिने उनिहरुलाई चाहिएको किताब, कापी, लुगाहरु किनिदिने बताइन् । सुरु-सुरुको अवस्थामा आफुलाई छोरा बुहारीले वास्था नगरेको, हेपेर बोल्ने गरिएको थियो तर आफ्नो कमाई भए पछि, त्यसमा पनि सुधार आएको ति महिलाको अनुभव छ र यस सहकारीबाट बबिताले १ पटक मात्र ऋण लिएकी छिन् । चना चटपटे तथा पानीपुरी खान धेरै जना आउँछन् भेटघाट हुन्छ । रमाइलो पनि हुन्छ, विशेषगरी साना-साना आफ्ना नाति नातिनिका उमेरका केटा केटीहरु आउछन् आमा, हजुरआमा भनेर सम्बोधन गर्छन्, रमाइलो हुन्छ । आफ्नो कमाइ खाएकी छु, कसैले पनि अहिले हेप्न सक्दैन त्यसैले आफुलाई पनि यो सहकारी सहयोगि बनेको बताउछिन् । आफुले यस सहकारीमा गरेको बचत आफ्नै हुने त्यसमा छोराको दावि पनि नरहने, छोरोले पनि आफ्नो पैसा त्यस सहकारीबाट भिक्न नसक्ने हुनाले बचत सुरक्षित भएको महसुस गरेकी छिन् । पहिला १ सय रुपैया बचत गर्ने गरेको र अहिले आमदानीमा वृद्धि भए पछि ५ सय रुपैया बचत गर्न थालेको बताइन् । आत्मबल बढेको छ, बोल्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि भएको छ । अब श्रीमानलाई पनि राम्रो अस्पतालमा लगेर उपचार गरिदैं छ भनेर बबिता बुढाले बताइन् ।

वैयक्तिक अध्ययन २

४० वषिय लक्ष्म बोहोरा अशिक्षित थिन् घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण उनि अशिक्षित भएकी लक्ष्मले सानै उमेरमा आफु खुशी प्रेम विवाह गरेको बताउने लक्ष्म सामान्य घरपरिवारमा जन्मिएकी हुन् र उनको विवाह पनि सामान्य परिवारमा नै भएको थियो । लक्ष्मको २ छोरा २ छोरी छिन् । विवाह भएको केहि वर्ष पछि श्रीमान संगको सम्बन्ध राम्रो हुन नसकेको श्रीमानले सधै जाड रक्सी खाने राती राती घर आएर त पढेलेखेकी छैनस् भन्दै पिट्ने बताउने लक्ष्मले श्रीमानले जागिर गरे पनि छोराछोरीलाई पनि वास्ता नगर्ने आफुलाई पनि पैसा नदिने भएकोले आफुले पनि काम गरेर पैसा कमाउन पाएको भए हुन्थ्यो जस्तो लाग्थ्यो तर अनपढ भएको कारण राम्रो जागिर पाउन गाह्रो थियो । तर गाँउकै एक जना म्याडमले आफु पढाउने स्कुलमा पिउनको काम चै खालि छ भन्ने कुरा गर्नु भयो । त्यस पछि स्कुलमा गएर बुझ्दा पिउनको काम चै खाली छ । काम गर्न

आउनुस भनेपछि, स्कुलमा पिउनको काम गर्न थालिन रे बाहिर काम गर्न जाने भए पछि श्रीमान र सासु ससुराले उनलाई प्रत्येक दिन किचकिच गर्ने भएकोले उनले यो काम छोड्न बाध्य भईन् र यसै क्रममा साथीहरुको सल्लाह अनुसार श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी संस्थामा संलग्न भए पछि साथीहरुको सहयोगमा उक्त संस्थाबाट नगद रु २० हजार ऋण लिएर बाखापालन व्यावसाय गरी महिनाको ३० हजार जति आमदानी भएको हुँदा उक्त पैसाले घर खर्च छोराछोरीलाई राम्रो सँग खान लाउन पुगेको र आफु पनि सक्षम भएको बताईन स्कुलमा पिउनको काम गर्नु भन्दा त आफ्नो घरमा बाखापालन गर्न धेरै सजिलो भएको र आमदानी पनि राम्रो भएको लक्ष्मले बताइन् ।

आज आएर आफु पूण रुपमा सन्तुष्ट भएको बताउने लक्ष्मले अर्काको जागिर खाँदा जुन कष्ट थियो त्यो अहिले छैन अहिले आफ्नै काम हो आफुले मिलाएर गर्ने बताउछिन् । अहिले बाखापालनबाट नै ३० हजार महिनाको आमदानी हुने बताउछिन जस मध्ये १० हजार महिनाको बाखालाई दाना तथा औषधि उपचार खर्च गरिन्छ, भने अरु पैसा सबै बच्छ, जसले आफुलाई आफ्ना बच्चाहरुलाई पालन पोषण गर्न सजिलो भई महिनाको १०/१२ हजार बच्ने बताउछिन् । अहिले त श्रीमान सँगको सम्बन्ध पनि अलि राम्रो भएको बताउछिन् । भविष्यमा अब राम्रासँग तालिम लिई धेरै बाखाहरुको व्यवसाय गर्ने सोच भएको बताउने उक्त महिलाले छोराछोरीले निकै सहयोग गरेको बताउछिन् । पुरुषको भरमा मात्रै बसेर या पुरुषको पिडा सहेर चुपचाप बसे महिलाहरु कहिल्यै अगाडि बढ्न नसक्ने उनले बताइन् यस्तै सहकारीमा लागि बाहिरको परिवेश बुझ्न सके र आफुले आमदानी गर्न सके मात्र महिलाहरु सक्षम हुन सक्ने यी महिलाको अनुभव छ । गाँउ घरमा रकम माग्दा आफुलाई नराम्रो दृष्टिले हेर्छन् । तर अहिले कुनै चिन्ता छैन, आफ्नै सहकारीबाट सजिलै चाहिएको बेलामा ऋण प्राप्त गर्न सकिन्छ । आफुलाई यस सहकारीबाट निकै सहयोग पुगेको बताइन् ।

वैयक्तिक अध्ययन३

९ कक्षा पास गौरा दमाइ ३४ वर्षकी भइन् भने उनको श्रीमान पुरन दमाइ ४० वर्षका भए १ छोरा १ छोरीकी आमा गौरा दमाइको विवाह हुँदा १९ वर्षकी थिइन् । हाल उनको जेठो छोरो अर्जुन दमाइ १८ वर्षको भए भने उनकी छोरी १५ वर्षकी भइन् । आफु थोरै पढेको कारण घर बाहिर गएर काम गर्न नमिल्ने भएको बताइन् । शहरका विभिन्न स्थानमा लुगा

कपडाको होलसेल व्यापार गर्दै आएका उनका श्रीमानले घरमा चाहि सम्पूर्ण व्यवहार हेरेका थिए । तर दिन प्रतिदिन छोराछोरी हुकदै जाँदा उनिहरुको आवश्यकता पुरा गर्न एउटाको मात्र तलबले नपुग्ने भएकोले श्रीमतीले पनि केहि गर्न पाए हुन्थ्यो भन्ने सल्लाह भयो । तर के गर्ने भन्ने कुरामा नै ६/७ महिना बित्यो त्यस पछि श्रीमानको साथिले कुखुरापालन अहिलेको आधुनिक समयमा यो एउटा राम्रो व्यवसाय भएको र विगत २ वर्ष देखि आफूले पनि उक्त व्यवसाय गरेको यसमा आम्दानी राम्रो हुने तथा घरमा बसेरै गर्न मिल्ने र ज्यादा खर्च गर्न पनि नपर्ने भने पछि आफूलाई सुहाउदो उक्त व्यवसाय गर्ने इच्छा भयो । त्यसपछि आफूसँग भएको नगद रु ३० हजार को गतिलो बनाएको बताउने गौरा दमाइले त्यसपछि श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारीबाट ३० हजार ऋण लिएर कुखुराहरु किनेको बताइन् । पहिला त आफूलाई यो व्यवसाय गर्न अलि गाढो भएको बेला बेलामा कुखुरालाई चारो दिनु पर्ने, पानी दिनु पर्ने भएकोले त्यति राम्रो लाग्दैन थियो तर श्रीमान, साथिहरुको सल्लाह अनुसार यो एउटा राम्रो व्यवसाय हो । भनि सम्झाएकोले आफूले यो व्यवसाय गरेको बताइन् । घरपरिवारको सहयोगमा यस सहकारीबाट आफूले ऋण लिइ कुखुरापालन व्यवसायमा सफलता प्राप्त गरेको कुरा बताइन् । र आज आएर आफू सन्तुष्ट छु किनकि बाहिर गएर काम गर्नु भन्दा घरमा नै बस्ने भएकाले घरको हेरचाह पनि भयो खाली समयमा घरको काम पनि गर्न मिल्ने परिवारलाई पनि समय दिन मिल्ने भएकोले अहिले आफू यो पेशाबाट धेरै नै खुशी भएकी छु भन्ने कुरा बताइन् । अब यो कुखुरा फमलाई अझ बढाएर धेरै कुखुराहरु राख्ने बताउछिन् । महिनामा कुखुरालाई दाना, पानी कटाएर र घर खर्च गरेर महिनाको ३० हजार चोखो बचत गर्न सफल भएको र सहकारीबाट निकै सहयोग पुगेको र ३ चोटी सम्म ऋण लिएको कुरा बताइन् ।

अध्याय - ६ सारांश, निष्कर्ष

६.१ सारांश

समाजको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगट्ने महिलाहरूको साधन र स्रोतको पहुँच नहुनु, सामाजिक विभेद, आर्थिक राजनैतिक, शैक्षिक विभेद महिला र पुरुषबीच हुने कृतिम विभेदका कारण महिलाहरू पछि परेका छन् । नेपालको राजनैतिक इतिहासको घटनाक्रमलाई अध्ययन गर्ने हो भने नेपाली महिलाहरू अधिकार स्थापित गराउने संघर्ष होस वा राष्ट्रियताको पक्षमा यी सबै संघर्षमा अग्रिम पङ्क्तिमा उभ्याउने गरेका छन् । महिलाहरूको संघर्षमा यति ठूलो भूमिका हुँदा पनि यो वर्ग सबै क्षेत्रबाट पछाडि परिरहेको छ । महिलाहरू समाजका विभिन्न क्षेत्रमा पछाडि रहेका छन् । यो मध्ये आर्थिक क्षेत्र पनि एक हो । यो शोधपत्रमा महिलाहरूको आर्थिक सहभागितालाई प्रभाव पार्ने विभिन्न पक्षहरूको बारेमा सानो रूपमा भए पनि अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सहकारी कार्यक्रमको सुरुवात नेपालमा सन् १९५० को दशकबाट नै सुरुवात भएको भएता पनि १९९० सम्म केवल सरकारको नियन्त्रणमा रहेको थियो । त्यसैले यसले फस्टाउने त्यति मौका पाएको थिएन । १९९० को दशकबाट विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरू मार्फत लघुवित्त कार्यक्रमले विकासमा एक किसिमले बढी नै भयो । विभिन्न बैंक र वित्तिय संस्थाहरूको पनि स्थापना भए धेरै जसो सक्षम वित्तिय संस्थाहरू सहरी क्षेत्रमा केन्द्रित भए । गरिबी निवारणका लागि केन्द्रित गरि खोलिएका साना किसान विकास कार्यक्रम, ग्रामिण विकास बैंक जस्ता कार्यक्रमहरूले गरिब महिला सक्षम ति कार्यक्रमहरू पुऱ्याउन सकेनन् । प्रस्तुत शोधपत्र ६ वटा अध्यायमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा प्रश्नावलीबाट आएका तथ्यहरूलाई केलाएर हेर्दा महिलाहरू सहकारीमा लाग्न समाजको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, पारिवारिक पक्षले असर गर्ने स्थिति रहेको छ । महिलाहरूको स्वतन्त्रतासँग यी पक्षलाई अलग गरेर हेर्न मिल्दैन र सकिदैन । समाजमा जुन वर्गको हातमा अधिकार हुन्छ, उसैको बोलि बिक्रछ । त्यसैले महिलाहरूको पराधिनताको आर्थिक क्षेत्रमा अधिकार नहुनु नै हो । आर्थिक अधिकारको प्रश्नले निर्णय देखि सबै क्षेत्रमा प्रभाव पार्दछ । यस अध्ययनमा नमुनाका लागि ३० जना महिलालाई लिइएको थियो । अध्ययनमा महिलाहरू सहकारीमा लाग्नु पूर्व र सहकारीमा लागे

पश्चात उनिहरुमा केहि परिवर्तन आएको पाइयो । जस्तै हिजोको दिनमा अगाडि आएर बोल्न नसक्ने, डराउने, दबिएर बस्ने प्रवृत्ति जुन महिलाहरुमा रहेको थियो । त्यसमा केहि कमि आई महिलाहरुमा आत्मबलको विकास भएको, निर्णय क्षमतामा वृद्धि भएको, यहाँबाट लगेको रकमलाई सहकारी नियम अनुसार आय आर्जन गर्नु पर्ने क्षेत्रमा लगानी गरेको पनि देखियो । यस सहकारीको नियम जस्तै: स्थायी रूपमा घर भएका महिलालाई मात्र सहकारीमा सदस्य बनाउने तर आफ्नो नाममा जग्गा भएका महिलालाई मात्र प्रयाप्त ऋण उपलब्ध गराउने हुदा, यस सहकारीबाट मध्यमस्तरका महिलाहरुले मात्र फाईदा लिन सकेको देखिन्छ । भने सिमान्तकृत गरिब महिलाहरुले अबै यसबाट फाईदा लिन नसकेको यस अध्ययनमा देखियो । लघुवित्त वा सहकारीको मूल सिद्धान्त गरिबहरुमा पनि गरिब जो सँग पूजि, जग्गा, जमिन, घर छैन यस्ता सिमान्तकृत वर्गलाई लगानि गर्ने भनिएता पनि ति निम्नस्तरका स्रोत साधन र सम्पतिमा पहुँच पुऱ्याउन नसकेका महिलाहरु र गरिबहरुले यसको फाईदा लिन नसकेको मेरो अध्ययनमा देखियो । जुन वर्गलाई लक्षित गरेर सञ्चालन गरिएको हो सो वर्ग सम्म पुग्न नसकेको देखिन्छ, तर यस सहकारीबाट सिमान्तकृत महिलाहरु पहुँच नभए पनि मध्यमस्तरका महिलाको सम्बन्धमा भने केहि मात्रामा भए पनि परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

महिलाहरुले यहाँबाट लगेको ऋणबाट आम्दानी गर्न सकेको जसले उनिहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा सामाजिक हैसियत र महिलाहरुलाई पुरुषहरुले तल्लो दर्जाका रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिमा केहि परिवर्तन भएको महिलाहरुको स्वास्थ्य, शिक्षामा केहि मात्रामा भए पनि पहुँच पुगेको देख्न सकिन्छ । महिला मात्रैले भोग्दै आएका आर्थिक परनिर्भरता सामाजिक विभेद धार्मिक तथा संस्कृतिक असमानता आदिले समाजमा महिला स्थान कमजोर मात्रै पारेन कि सिङ्गो समाजलाई नै पिछडिएको, कलङ्कित र अपमानित गरिरहेको छ । समाजलाई पुरै असर पारेको छ । महिलाको जीवनस्तरमा आएको परिवर्तन सँगै सहकारीले पनि ठुलो परिवर्तन लयाएको छ । धेरै महिलाहरुले सहकारीमा लागेर नै आफ्नो घरव्यवहार चलाएका छन् । त्यस्तै एउटा नमुनाको रूपमा श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी लम्कीमा रहेको छ । सो सहकारीका सदस्य महिलाहरु मध्ये ३० जना महिलाहरु अध्ययनका लागि छनोट गरेकी थिय, उनिहरुसँगको नियमित भेटघाट अन्तरवार्ताबाट धेरै कुराको जानकारी पाइयो । जसमा उनिहरुको पहिलेको भन्दा अहिलेको अवस्थालाई हेर्दा धेरै कुरामा परिवर्तन पाइयो जसमा आर्थिक, बौदिक र सामाजिक रूपमा परिवर्तन आएको पाइयो ।

महिला भएकै कारणले गाउँमा ऋण नपाउने महिलाहरु सहकारीमा संलग्न भए पछि सजिलै ऋण लिए र आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गरेर आत्मनिर्भर भएका छन् । यो शोध कार्यलाई प्रभावकारी र उद्देश्यमुलक बनाउनका लागि ३० जना महिलालाई आधार बनाई अर्ध संरचित प्रश्नावली र अन्तरवार्ता विधिबाट उनिहरुको अनुभवलाई संकलन गर्ने काम गरेकी थिए । यसका साथै अनुसन्धान सँग सम्बन्धित पत्रपत्रिका, अन्य शोधपत्रहरु र सहकारीसँग सम्बन्धित पुस्तकहरुको अध्ययनबाट शोधपत्रको विश्लेषण गरिएको छ । प्रायः अध्ययनमा संलग्न महिलाहरु विश्लेषण गर्दा स्थानीय महिलाहरु संलग्न रहेको पाइयो र माध्यामिक तह सम्म अध्ययन गरेका र मध्ये वर्गिय महिलाहरु त्यस सहकारी संस्थामा संलग्न रहेका थिए ।

उनिहरु आफुलाई पुरुष सरह हामी पनि काम गर्न सक्छौ भन्ने उदाहरणीय बनेका छन् । विभिन्न क्षेत्रमा महिलाहरुले पनि काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरा यस अध्ययन बाट जानकारी पाइयो । पहिला सामान्य खेती कृषनी गर्ने महिलाहरु अहिले आएर सहकारीबाट ऋण लिएर स-साना भए पनि आफ्नै व्यवसाय संचालन गरेका छन् । आफ्नो देश भित्र रोजगारीको अवसर नभएको अवस्थामा पनि यी महिलाहरुले स्थानिय स्तरमा नै रोजगारी सिर्जना गरी उदाहरणीय काम गरेका छन् । अन्तमा यो शोध कार्यलाई सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययनमा संलग्न महिलाहरु मध्ये विशेष रोचक ३ जना महिलाहरुको घटनाको अध्ययन समेत यस शोध अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

कैलाली जिल्ला लम्कीचुहा नगरपालिकाको वडा नं.२ लम्कीमा गरिएको प्रस्तुत अध्ययन “सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभाव” शिर्षकमा ३० जना महिला उत्तरदाताहरुलाई छनौट गरि अध्ययन क्षेत्रमा सहकारी सम्बन्धि धारण सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा कस्तो प्रभाव पारेको छ, र सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा ल्याएको परिवर्तनको बारेमा अध्ययन गरि उत्तरदाताहरुबाट आएको तथ्याङ्क अथवा प्रतिक्रियाको आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

यस अध्ययनमा नमुनाका लागि ३० जना महिलालाई लिइएको थियो । अध्ययनमा महिलाहरु सहकारीमा लाग्नु पूर्व र सहकारीमा लागे पश्चात उनिहरुमा केहि परिवर्तन आएको पाइयो । जस्तै हिजोको दिनमा अगाडि आएर बोल्न नसक्ने, डराउने, दविएर बस्ने प्रवृति जुन

महिलाहरुमा रहेको थियो । त्यसमा केहि कमि आई महिलाहरुमा आत्मबलको विकास भएको, निर्णय क्षमतामा वृद्धि भएको, यहाँबाट लगेको रकमलाई सहकारी नियम अनुसार आय आर्जन गर्नु पर्ने क्षेत्रमा लगानी गरेको पनि देखियो । भने सहकारीमा लागेका महिलाहरुले सहकारीबाट ऋण निकालि विभिन्न व्यवसायमा लगानी गरेर धेरै भन्दा धेरै फाइदा पनि लिएको देखियो भने एकै चोटि ठुलो रकम निकालि व्यापार व्यवसायमा लगानी गर्नका लागि भने सहकारीको सहकारीको नियम जस्तै: स्थायी रुपमा घर भएका महिलालाई मात्र सहकारीमा सदस्य बनाउने तर आफ्नो नाममा जग्गा भएका महिलालाई मात्र प्रयाप्त ऋण उपलब्ध गराउने हुदा, यस सहकारीबाट मध्यमस्तरका महिलाहरुले मात्र सहकारीबाट धेरै फाइदा लिन सकेको देखियो । भने सिमान्तकृत गरिब महिलाहरुले अझै यसबाट चाहेको भन्दा धेरै फाइदा लिन नसकेको अध्ययमा देखियो ।

महिलाहरुले यहाँबाट लगेको ऋणबाट आमदानी गर्न सकेको जसले उनिहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा सामाजिक हैसियत र महिलाहरुलाई पुरुषहरुले तल्लो दर्जाका रुपमा हेर्ने प्रवृत्तिमा केहि परिवर्तन भएको महिलाहरुको स्वास्थ्य, शिक्षामा केहि मात्रामा भए पनि पहुँच पुगेको देख्न सकिन्छ । महिला मात्रैले भोगदै आएका आर्थिक परनिर्भरता सामाजिक विभेद धार्मिक तथा संस्कृतिक असमानता आदिले समाजमा महिला स्थान कमजोर मात्रै पारेन कि सिङ्गो समाजलाई नै पिछडिएको, कलङ्कित र अपमानित गरिरहेको छ । महिलाको जीवनस्तरमा आएको परिवर्तन सँगै सहकारीले पनि ठुलो परिवर्तन ल्याएको छ । धेरै महिलाहरुले सहकारीमा लागेर नै आफ्नो घरव्यवहार चलाएका छन् । त्यस्तै एउटा नमुनाको रुपमा श्री जनज्योती बहुमुखी सहकारी लम्कीमा रहेको छ । सो सहकारीका सदस्य महिलाहरु मध्ये ३० जना महिलाहरु अध्ययनका लागि छनोट गरेकी थिय, उनिहरुसँगको नियमित भेटघाट अन्तरवार्ताबाट धेरै कुराको जानकारी पाइयो । जसमा उनिहरुको पहिलेको भन्दा अहिलेको अवस्थालाई हेर्दा धेरै कुरामा परिवर्तन पाइयो जसमा आर्थिक, बौदिक र सामाजिक रुपमा परिवर्तन आएको पाइयो ।

महिला भएकै कारणले गाउँमा ऋण नपाउने महिलाहरु सहकारीमा संलग्न भए पछि सजिलै ऋण लिए र आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गरेर आत्मनिर्भर भएका छन् । उनिहरु आफुलाई पुरुष सरह हामी पनि काम गर्न सक्छौ भन्ने उदाहरणीय बनेका छन् । विभिन्न क्षेत्रमा महिलाहरुले पनि काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरा यस अध्ययन बाट जानकारी पाइयो । पहिला सामान्य खेती कृषनी गर्ने महिलाहरु अहिले आएर सहकारीबाट ऋण लिएर स-साना भए

पनि आफ्नै व्यवसाय संचालन गरेका छन् । आफ्नो देश भित्र रोजगारीको अवसर नभएको अवस्थामा पनि यी महिलाहरुले स्थानिय स्तरमा नै रोजगारी सिर्जना गरी उदाहरणीय काम गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामाग्री सुची

- कोइराला, लीला.२०५३. महिलाको सम्पत्तिमा अधिकार विधेयक हिँउदे अधिवेशनमा पास हुने. *कान्तिपुर*, फागुन ५, पृ.२.
- गौतम, कमल राज (२०७१) सहकारी इतिहास, सहकारी विभाग (नयाँ बानेश्वर,पे.नं. ७) पोखरेल, डिल्ली. २०२०. सहकारी: महिला सहभागिता र सशक्तिकरणको धारिलो अस्त्र. सहकारी लेख, मार्च २०, पृ. ५.
- बलामी(महर्जन), अमरावती. २०७५. महिला सशक्तिकरणका लागि सहकारी. *सहकारीखबर*, जेष्ठ ९, पृ. २.
- भट्टराई, विनोद. (२०७०) सहकारी के हो ?सहकारी *समचार पत्र* (काठमाडौं, पे.नं.२०) मंगोलियन, सिमा.२०७५.महिला सशक्तिकरण: सुरुवाती चरणको विगुल बज्दैछ. *विचार*, जेठ १, पृ.१.
- रिजाल, सुस्मिता.२०७४. नेपालमा महिलाको अवस्था कस्तो छ ? नेपाल पत्र. फागुन २३, पृ. १.
- संग्रौला, डिला. २०७६. कानूनमा सबल व्यवहारमा कमजोर. *कान्तिपुर*, फाल्गुन २१,पृ.२.
- Acharya, M. 1995. 20 Years of Women in Development, What have We Gained? *Kathmandu*.
- Batliwala, Sriltha. 2007. "Taking the Power out of Empowerment- an Experiential Account," *Development in Practice*, vol. 17(4), Pp 557-565.
- Burra, N. 2005. *Micro-credit, Poverty and Empowerment, Linking the Triad*, ed. By Neera Burra. New DelhiSage Publication, 2005. p.354-356.
- Elahi, Khandakar Qudrat- I. and Rahman, M. Lutfor. 2006. 'Microcredit and Micro-Finance: Functional and conceptual differences,' *Development in Practice*, 16(5), Pp.476-483.
- Hashemi, S.M.and Schuler. 1994. Credit Programs, Women's Empowerment and Contraceptive Use in Rural Bangladesh: A Research Note From Bangladesh/S/ Working Paper Pp 65-76 Arlington, VA:JSI Research and Training Institute.
- Hlupekeli Longue, Sara. 2011." Gendre and Development." *Sociology of Gender*. Pp. 234-237.

- Jain, D. 2009. Does Micro-finance Empowerment Ruller Women? Emprlcal Study in Udaipur District. Rajasthan, Pacific Institute of Management. Udaipur, India. available at www.about.com. (accessed: 16 Sep 212at 11pm).
- Joshi, S.P. 2005. Women Empowerment through Micro Finance: A case Study of WDS Programme in Yutulai Dhachinkali-7, Kathmandu. An Unpublished Dissertation Submitted to Center Department of Sociology, T.U. Kirtipur.
- Mahmud, Simeen. 2003.' Actually how Empowering is Microcredit',Development and Change,34(4), Pp.577-605.
- Mayoux, L. 2006. Womens Empowerment through Sustainable Micro finance: Rethinking Best Practice. (WWW.genfinance.net. Com, accessed: 10 Nov 2012 at 9 am).
- Mofflin, H. 2009. The American Heritage Dictionary of the English Language Fourth Edition Copyright 2000 by Houghton M-Company. Available at www.about.com guide. (accessed: 14 sep 2012 at 10pm).
- Oli, C. 2001. Empowerment of Women Through Micro-credit Programme(A Case Study of Gramin Bikash Bank, Programme of Budhabare VDC of Jhapa. An Unpublished Dissertation Submitted o Central Department of Sociology, T.U.,Kirtipur.
- Pokhrel, Sanju.2069. Women Empowerment through Micro credit: A case study of Aadarha Multi purpose co-operative society Ltd. Chitwan. An Unpublished Dissertation Submitted to Central Department of Sociology, T.U. Kirtipur.
- Quddart, K.E. and Rahaman, L. (2006). Micro-Credit and Micro-Finance Funcitonal and Difference in development in Practice, Volume 16, Number 5,Pp 476-483. Routledge Publishing.
- Ranking, Katharine.2002. Social Capital, Micro Finance and the Politics of Development: In Feminist Economics 8(1), Pp 1-24.
- Sharma, P.R.2005. Micro-finance and Women Empowerment. The Journal of Nepalese Susiness. Dec, Vol.II No.1.
- Yunus, Muhammad. 2009.Is Microcredit Alleviating Poverty in Ecuador? Available at www.docstac.com/.../is Microcredit. Alleviating Poverty in Ecuador.accessed: 16 sep 2012 at 10 pm.

अनुसूची

सहकारीले महिला सशक्तिकरणमा पारेको प्रभावको अध्ययनको लागि तयार पारिएको प्रश्नावली

मिती :-

१) उत्तरदाताको व्यक्तिगत विवरण

१) नाम :-.....

ठेगाना :-

२) उमेर :-

३) पेशा :-

४) शैक्षिक योग्यता :-.....

५) वैवाहिक स्थिती :-

२) पारिवारिक विवरण

क्र.स.	परिवारका सदस्यको नाम	वैवाहिक स्थिती	उमेर	लिङ्ग	शैक्षिक योग्यता	पेशा
१						
२						
३						
४						
५						
६						

३) तपाईंको परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत के हो ?

कृषि व्यापार नोकरी अन्य

४) तपाईंको परिवारको वार्षिक आम्दानी कति हुन्छ ?

क्र.स.	आम्दानीको स्रोत	वार्षिक आम्दानी (रुपैयामा)
१	खेतीपाती	
२	नोकरी	

३	व्यापार व्यावसाय	
४	पशुपालन	
५	अन्य	

५) तपाईको नाममा जग्गा छ ?

१) छ २) छैन

६) छैन भने कसको नाममा रहेको छ ?

१) आफ्नै २) श्रीमानको ३) ससुरा ४) अन्य

७) यदि आफ्नै नाममा जग्गा छ भने कति छ

१) ० -३ आना २) ३-६ आना ३) ६- ९ आना ४) १२ -१६ आना

५) १ रोपनी भन्दा माथि

८) तपाईको सहकारीको नाम के हो ?

१)

९) तपाईको सहकारीको स्थापना कहिले भएको हो ?

२)

१०) तपाई यस संस्थामा कहिले देखि प्रवेश गर्नुभयो ?

३)

११) यस संस्थामा संलग्न हुन तपाईलाई कसले प्रोत्साहन गर्नुभयो ?

१) साथीहरूले २) परिवारको सदस्यले ३) आफै ४) अन्य

१२) यस संस्थामा तपाईको पद के हो ?

१) अध्यक्ष २) कोषाध्यक्ष ३) सचिव ४) सदस्य ५) अन्य

१३) तपाई यस सहकारीमा संलग्न भैसकेपछि यहाँ बाट ऋण लिनु भएको छ ?

१) छ २) छैन

१४) यदि छ भने तपाईले अहिले सम्म यहाँ बाट कति पटक ऋण लिनुभयो ।

१)

१५) तपाईले सहकारीबाट प्राप्त गर्नु भएको ऋणलाई के काममा प्रयोग गर्नु भएको छ ?

१) व्यापार व्यावसाय २) छोराछोरी पढाउन ३) स्वास्थ्य उपचार ४) अन्य

१६) ऋण माग गर्दा बढीमा कति सम्म दिइन्छ ?

१) ५०००-१०००० २) १०००० -५०००० ३) ५००००-१०००००

४) १००००० -२०००००

१७) ऋण प्राप्त गर्न कति समय लाग्दछ ?

१) १ दिन २) १ हप्ता ३) १ महिना ४) अन्य

१८) तपाईंलाई यहाँ बाट ऋण पाउनका लागि कसैको सहमति आवश्यक प्यो ?

१) प्यो २) परेन

१९) यदि प्यो भने कसको सहमती आवश्यक प्यो ?

१) बुवा २) छोरा ३) श्रीमान ४) अन्य

२०) तपाईंले समुहमा महिनामा कति जम्मा गर्नु हुन्छ ?(रुपैयामा)

१)

२१) तपाईंलाई समुहमा बचत गर्न पैसा कसले दिन्छ ?

१) आफै २) श्रीमान ३) छोरा ४) अन्य

२२) तपाईंको आम्दानी संगसगै बचतमा पनि वृद्धि भएको छ ?

१) छ २) छैन

२३) छ भने पहिला कति बचत गर्नुहुन्थ्यो र अहिले कति गर्नु हुन्छ ?

१) २)

.....

२४) तपाईं यस सहकारीको सदस्य भै सके पछि आफ्नो जीवनमा कुनै परिवर्तनको महशुस गर्नु भएको छ ?

१) छ २) छैन

२५) यदि छ भने कस्तो प्रकारको परिवर्तनको महशुस गर्नु भएको छ ?

.....

२६) यस सहकारीको सदस्य भै सकेपछि घरायसी निर्णय प्रकृयाको पहुचमा वृद्धि भएको महशुस गर्नु भएको छ ?

१) छ २) छैन

२७) तपाईंको व्यक्तिगत जीवनमा सहकारीले पुऱ्याएको महत्वपूर्ण कुरा के हो ?

१) आत्मनिर्भर बनाएको छ २) खासै परिवर्तन ल्याउन सकेन

४०) तपाईं सहकारीको काममा जादा तपाईंको श्रीमानले घरायसी काममा सहयोग गर्नु हुन्छ ?

१) गर्नुहुन्छ

२) गर्नुहुन्न

४१) यदि गर्नु हुन्छ भने कस्तो सहयोग गर्नु हुन्छ ?

१) खाना पकाउने

२) बच्चा हेरचाह गर्ने

३) खेतवारीमा काम गर्ने

४) अन्य

धन्यवाद